

UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

ZAVRŠNI RAD

Borba za rodnu ravnopravnost u učionici: društveni status učiteljica u Evropi na
prijelomu 19. i 20. stoljeća

Mentorica: prof. dr. Amila Kasumović

Studentica: Emina Džanko

Sarajevo, 2024.

UNIVERSITY OF SARAJEVO- FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF HISTORY

MA THESIS

Fighting for Gender Equality in the Classroom: The Social Position of Female
Teachers in Europe at the Turn of the 19th and 20th Centuries

Mentor: prof. dr. Amila Kasumović

Student: Emina Džanko

Sarajevo, 2024.

Sažetak

Ova studija bavi se istraživanjem položaja učiteljica u društvu kasnog 19. i ranog 20. stoljeća u Evropi. Pri izradi teze korištene su metode analize izvora, tematska, hronološka kao i komparativna metoda budući da se u radu tema obrađuje u tri konteksta (evropski, regionalni i domaći - bosanski). Učiteljski poziv bio je jedan od rijetkih koji je bio društveno prihvaćen za obrazovane žene tog vremena. Ipak, naglašava se da taj poziv nije bio jedini mogući izbor, jer obrazovane žene nisu bile samo učiteljice. Osim što su djelovale na obrazovanje budućih generacija, mnoge od njih bile su društveno aktivne, pisale su i objavljivale naučne radove, djelovale su pri različitim društvima i radile na osnaživanju drugih žena, borile se za ženska prava, a neke od njih bile su i politički aktivne. Ova studija osvjetljava pitanje njihovog obrazovanja, socijalnog statusa i nejednakosti u odnosu prema muškim kolegama.

Ključne riječi: učiteljice, Evropa, obrazovanje, rodna ravnopravnost, društveni status, feminizam.

Abstract

This study investigates the position of female teachers in society of the late 19th and early 20th centuries in Europe. A few methods were used while writing this study, such as the method of source analysis, thematic, chronological, and comparative methods, since the study deals with the topic in three contexts (European, regional, domestic - Bosnian). The teaching profession was one of the few that was socially accepted for educated women at that time. However, it is emphasized that this vocation was not the only possible choice because educated women were not only teachers. In addition to working on the education of future generations, many of them were socially active, wrote and published scientific papers, worked for different societies and tried to empower other women, fought for women's rights, and some of them were also politically active. This study illuminates the issues of their education, social status, and inequality in relation to their male colleagues.

Key words: female teachers, Europe, education, gender equality, social status, feminism.

O kad bi znale, kad bi poimale sve učiteljice, kako im je uzvišena zadaća povjerena na tome svijetu! Kad bi vazda na umu držale svu veličinu i svu dubljinu značenja najljepšega

toga imena: učiteljica...

Jelica Belović-Bernadzikowska

SADRŽAJ

UVOD	1
1. Društveno-historijski kontekst kraja 19. i početka 20. stoljeća	6
1.1. Borba za rodnu ravnopravnost.....	9
2. Evropski trendovi u obrazovanju	16
3. Položaj i društvene aktivnosti učiteljica u Evropi	21
3.1. Plata, uvjeti rada i društvena aktivnost učiteljica krajem 19. i početkom 20. stoljeća... 27	
4. Uređenje ženskih učiteljskih škola u hrvatskim i slovenskim zemljama krajem stoljeća ...	32
5. Odgoj, obrazovanje i položaj učiteljica u hrvatskom društvu	35
6. Učiteljice u Vojvodini i Srbiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća	47
7. Dašak promjena u kasnoosmanskom periodu u Bosni i Hercegovini	53
8. Austro-Ugarska prosvjetna politika u Bosni i Hercegovini	57
8.1. Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom: Žene u obrazovnom sistemu	61
9. Žene u javnom prostoru: Učiteljice u Bosni i Hercegovini	65
9.1. Kroz prizmu prošlosti: Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske i njen primjer učiteljice, spisateljice i aktivistkinje.....	70
ZAKLJUČAK	78
BIBLIOGRAFIJA:	80
Literatura:	80
Članci i sastavni dijelovi knjiga:	82
Internet	88

UVOD

U posljednjih četrdeset godina sve detaljnije se proučava povijest žena, što je rezultat društvenih promjena koje su utjecale i na historiografske trendove. Istraživanja ove teme pokazala su se važnim budući da se i u modernom svijetu postavlja pitanje položaja žene u društvu, te se sve više javlja potreba za razumijevanjem njihove uloge kroz historiju. Ova tema je iznimno važna jer se fokusira na područje historije žena, posebno učiteljica koje su igrale ključnu ulogu u oblikovanju budućih generacija. Rad istražuje skupinu žena kasnog 19. i ranog 20. stoljeća koje su se obrazovale i djelovale kao učiteljice, ali i kao spisateljice, umjetnice, etnografkinje, pedagoške radnice, doktorice, naučnice. To su žene koje su direktno djelovale na mijenjanje patrijarhalne norme i svakodnevnog života. Kroz ovu temu nastoji se prikazati koliko su bile značajne i u kojoj mjeri su bile inspiracija drugim djevojkama tog vremena. Značaj teme također je u tome što pokazuje početke borbe žena za njihovu jednakost na radnom mjestu ali i u društvu. Zanimljivo je i da su učiteljice većinom napuštale svoju profesionalnu službu kada bi postale supruge, te je kroz ovo vidljivo da je ipak, bez obzira na promjene, društvo i dalje nastojalo kreirati uloge žena.

Master rad *Borba za rodnu ravnopravnost u učionici: društveni status učiteljica u Evropi na prijelomu 19. i 20. stoljeća*, smješten je u širi kontekst rastućeg imperijalizma, nacionalizma i industrijalizacije, uz naglasak na borbu žena za pravo glasa, ekonomsku nezavisnost i njihovu emancipaciju. Industrijalizacija je omogućila ženama ulazak u javnu sferu i aktivno sudjelovanje u društvu. Žene su do kraja 19. stoljeća sve više radile na organiziranju i udruživanju, a sve s ciljem unapređivanja svog položaja u društvu. Ovo razdoblje predstavlja važnu epohu promjena koje su preoblikovale društvo i učinile ga, u dobrom dijelu, onakvim kakvim ga i danas poznajemo.

Izvori i literatura korišteni u ovom radu su raznovrsni. Međutim, i dalje postoji prostor u kojem se može naći inspiracija za nova istraživanja i pisanje na ovu temu. U radu su korišteni izvorni tekstovi poput memoara koji su oživjeli djelovanje učiteljice Jelice Belović-Bernadzikowske, pisma Jagode Truhelke zahvaljujući literaturi, a filtrirani glas poznate hrvatske učiteljice Marije Jambrišak mogao se čuti i kroz oficijelni izvor, odnosno zapis sa *Prve obće hrvatske učiteljske skupštine u Zagrebu 23., 24. i 25. kolovoza 1871.* Mnoge učiteljice bile su i

književnice pa se njihovo djelovanje može pratiti i u književnosti, a takva je bila Draga Gavrilović, jedna od prvih istaknutih srpskih književnica, kao i jedna od prvih učiteljica koja se borila radom protiv nametnutih pravila i ograničenja koja je pred nju postavilo strogo patrijarhalno društvo. Također, za izradu i kreiranje slike o društvu i djelovanju učiteljica korišteno je nekoliko radova iz časopisa *Školski vjesnik (Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu)*, te članci iz časopisa *Na domaćem ognjištu*.

Kada je riječ o obrađenosti ove teme, konkretno položaja učiteljica i njihovog društvenog statusa, treba reći da ima mnogo prostora da se stvari promijene. Više radova o ovoj temi objavljeno je s pedagoške strane i u pedagoškim naučnim časopisima, a manje u historiografiji. U evropskom kontekstu posebno značajno bilo je djelo autorice Christine de Bellaigue, *Educating women, schooling and identity in England and France 1800-1867*, kao i djelo autora Rogers pod nazivom *From the Salon to the Schoolroom: Educating Bourgeois Girls in Nineteenth-Century France*. Za evropski kontekst ove teme, literatura je mnogobrojna, a naslovi obećavajući. Također, ne treba zanemariti veliki broj naučnih članka koji su publikovani još od 1980-ih godina, a koji se bave obrazovanjem žena ili položajem učiteljica. Većinom su objavljivani u Velikoj Britaniji, Francuskoj ili Sjedinjenim Američkim Državama.

Kada je riječ o utvrđivanju stanja u regionalnom kontekstu, hrvatska historiografija do sada je davala više prostora za ovakve teme, dok su srpska i bosanskohercegovačka historiografija i dalje iza i tek čekaju svoj jači zamah i let u istraživanja marginalizirane ženske historije. Ovo je interesantno jer se teme iz oblasti ženske historije u našem regionu tek odnedavno intenzivnije proučavaju. Svakako, ovo ne znači da teme iz te sfere historije nisu bile dio istraživanja historiografije, čak suprotno, u korak s evropskim i svjetskim trendovima i teme iz ženske historije sve su češći predmet proučavanja u našem regionu. Za razumijevanje regionalnog konteksta ove teme od posebnog značaja su djela Mitra Papića, Dinka Župana, Snježane Šušnjare, Katarine Ivon, Jasne Šego i drugih. Neka od djela ovih autora u određenom segmentu su korištena i za objašnjavanje situacije unutar domaćeg, bosanskohercegovačkog konteksta. Veliki značaj za objašnjavanje i razumijevanje problematike predstavilo je korištenje pedagoškog časopisa *Školski vjesnik*.

Cilj ovog rada je dublje istražiti i analizirati ulogu učiteljice, njihovo obrazovanje i društveni položaj. Kroz proučavanje njihovog položaja, izazova s kojima su se suočavale, njihovog aktivizma, te privatnog života, cilj je razumjeti i predstaviti njihovu ključnu ulogu u promicanju obrazovanja, društvene aktivnosti i jednakosti spolova. Kroz ovaj rad, nadam se potaknuti svijest o nasljeđu i značaju učiteljica u prošlosti, njihovom obrazovanju i društvenoj ulozi koja je s margine djelovala na oblikovanje društva. Kada je riječ o metodološkom pristupu korištena je metoda analize izvora, tematska, hronološka kao i komparativna metoda budući da se u radu tema obrađuje u tri konteksta (evropski, regionalni i domaći) koje je u konačnici bilo potrebno usporediti te uočiti sličnosti ili razlike ukoliko ih je bilo.

S ovim u vezi, koncept ovog rada predstavljen je kroz osam glavnih poglavlja. Rad počinje objašnjenjem društveno-historijskog konteksta kraja 19. i početka 20. stoljeća u koji se tema uklapa, što predstavlja uvod u temu rada. U sljedećem poglavlju, *Borba za rodnu ravnopravnost*, obrađuje se pojam feminizma i razvoj ženskih aktivnosti u tom razdoblju. Komparativna analiza položaja učenika i učenica, te njihovog obrazovanja u kontekstu nejednakosti doprinosi boljem razumijevanju nadolazećih društvenih promjena. U narednom poglavlju, *Evropski trendovi u obrazovanju*, istražuju se promjene u obrazovnom sistemu i njihov utjecaj na obrazovanje žena diljem kontinenta. Promjene poput unapređivanja muškog obrazovanja direktno su utjecale na stvaranje i jačanje inicijativa za unapređivanjem i ženskog obrazovanja. Zakoni koji su donošeni od sredine 19. stoljeća direktno su utjecali na promjenu odnosa prema ženskom obrazovanju, jer je školovanje ovim odredbama postalo norma. Više obrazovanje bilo je i dalje izbor i zavisilo je od društvene klase. U ovom dijelu rada se također navode moguća zanimanja nakon završenog školovanja. *Položaj i društvene aktivnosti učiteljica u Evropi*, predstavlja utjecaj učiteljica na društvene promjene. Naglašava se njihova aktivnost izvan učionice i borba protiv društvenih stigmi. Evropski kontekst u ovom radu podrazumijeva prostor i promjene unutar Velike Britanije i Francuske. Iz tih dijelova Zapadne Evrope promjene u obrazovanju i odnosu prema ženama su se širile diljem kontinenta. Uticaji su dopirali u Italiju, i konačno u Austro-Ugarsku Monarhiju, koja trendove tog doba nije postavljala već pratila. Nadalje, s kraćim poveznicama u radu su spomenute i učiteljice u Sjedinjenim Američkim Državama, budući da su bile pod velikim utjecajem Francuske i Engleske. Također, u okviru evropskog konteksta kratko se obrađuje obrazovanje i položaj učiteljica u Ruskom Carstvu. Regionalni kontekst je nešto drugačiji jer

obiluje specifičnijom i bogatijom izvornom građom. Cilj je bio predstaviti obrazovanje i položaj žena (učiteljica) u Hrvatskoj (Kraljevina Hrvatska i Slavonija, te Dalmacija) i Srbiji (s naglaskom na Vojvodinu koja je bila pod vlašću Monarhije i iz koje su se prema južnim dijelovima Srbije širile obrazovne promjene). Zato se željelo utvrditi u kojoj mjeri se obrazovanje i položaj učiteljica razlikovao od života učiteljica u drugim dijelovima Evrope. Posljednji dio istraživanja posvećen je položaju učiteljica u bosanskohercegovačkom društvu koje je bilo zahvaćeno velikim društveno-političkim promjenama krajem 19. stoljeća uslijed austrougarske okupacije. U tada strogo patrijarhalnom bosanskohercegovačkom društvu, žene su bile aktivne u javnom životu, ali ne u onoj mjeri u kojoj su bile vidljive na Zapadu. Proučavanje memoara Jelice Belović-Bernadzikowske bilo je važno za razumijevanje i prihvaćanja evropskih promjena u Bosni i Hercegovini, kao i položaja učiteljica u tom kontekstu.

Za istraživanje na ovu temu bitno je objasniti promjene koje su se dešavale u polju obrazovanja. S pojavom i sve većim širenjem ženskih pokreta i borbe za ravnopravnost s muškarcima krajem 19. stoljeća počele su diljem evropskog kontinenta da se otvaraju škole u kojima su se mogle obrazovati i djevojčice. Kako se potreba za otvaranjem većeg broja škola širila, rasla je i potreba za učiteljskim kadrom kojeg su prvobitno činili muškarci, a postepeno su se uključivale i žene. Vremenom, učitelji su napuštali ovaj poziv zbog drugih, bolje plaćenih, poslova. Uslijed nedostatka stručnih kadrova otvarane su više djevojačke škole, te su djevojke konačno dobile mogućnost studiranja na univerzitetima. Pojava učiteljica u školama veže se uz povećanu potrebu za obrazovanjem i rastućim brojem učenika. Rast broja učenika najočitiji je i najvažniji činilac koji je potaknuo zapošljavanje žena u obrazovanju. Drugi faktori, kao što su konvencionalni moral i obrazovne teorije tog vremena, zahtijevali su zapošljavanje žena kao učiteljica. Oženjeni učitelji bili su zaduženi za mješovite škole s prosječnim brojem učenika od 30 ili više, podučavali su dječake u višim i nižim razredima, dok su žene bile zapošljavane u radu s djevojčicama i u kombiniranom radu s djevojčicama i dojenčadi.

S ovim u vezi valja naglasiti ekonomske činioce koji su pogodovali zapošljavanju žena. Odbor za opće obrazovanje u Engleskoj imao je poteškoća u zapošljavanju potrebnog broja muškaraca jer su muškarce privlačili bolje plaćeni poslovi u bankama i trgovačkim uredima, gdje se žene nisu zapošljavale. Posljedično, došlo je do stalnog porasta broja žena angažiranih u nastavi.

Neizbježno je naglasiti da se uloga koju su učiteljice imale često vezivala uz primarnu žensku ulogu majke. Od učiteljica se zahtijevalo da ostanu neudate, jer su samo kao takve mogle da prenesu istinski čist moral na svoje učenike. One su bile dužne slijediti niz pravila koja su trebala očuvati čistoću njihovog morala. Od kasnog devetnaestog stoljeća, učiteljska profesija koja je postajala sve više feminizirana, stavljala je žene u nezavidan položaj u evropskim gradovima i selima, što je dovelo do nezadovoljstva. Proces feminizacije učiteljske profesije uticao je na promjene životnih uvjeta učiteljica, koje su često bile usamljene, a nerijetko su trpile nasilje i uznemiravanja tamo gdje su bile zaposlene. Obrazovanje žena značajno je ovisilo o općem stanju i položaju žena u datom društvu, a također je usko povezano s politikom određene regije. Tako je, u usporedbi s nekim drugim evropskim zemljama, žensko obrazovanje sredinom 19. stoljeća u Austro-Ugarskoj imalo određene specifičnosti zbog političke situacije i jezične raznolikosti njenih dijelova. Općenito govoreći, obrazovanje djevojaka nije mnogo zaostajalo za ostalim evropskim zemljama, ali je napredovalo relativno sporo.

Posebno je zanimljivo pitanje privatnog života učiteljica, da li je on postojao i jesu li mogle stvarati svoje porodice, a istovremeno raditi u školama. Zanimljiva su njihova vannastavna djelovanja, te će se u radu propitivati i to čime su se bavile i na koji način su bile korisne za društvo. Budući da će u radu biti obrađivana Bosna i Hercegovina u okvirima Austro-Ugarske Monarhije s kojom počinje razvitak modernog obrazovanja, propitivat će se položaj koji je BiH imala kao dio Monarhije, te da li je bila jednako tretirana kao njeni ostali dijelovi. Također, cilj je sve navedeno komparirati i utvrditi da li su određene prakse koje su bile prisutne u Bosni i Hercegovini bile prisutne i u evropskim zemljama poput Engleske ili Francuske, te će na taj način biti dat doprinos istraživanju ove teme. Kada je riječ o domaćem kontekstu on se usko veže za Austro-Ugarsku Monarhiju i njeno uspostavljanje vlasti u Bosni i Hercegovini. Ženska djeca sve više dobivaju mogućnosti za obrazovanjem, ali ono je bilo ograničeno. S ovim u vezi treba naglasiti da domaće stanovništvo u Bosni i Hercegovini nije posebno odobravalo školovanje ženske djece, a posebno se tome opirao muslimanski dio stanovništva. No, ni sama Monarhija nije bila pretjerano sklona školovanim ženama o čemu svjedoči nastavni plan i program u kojemu dominiraju ručni rad i predmeti vezani za domaćinstvo koji su se podrazumijevali kao osnove ženske naobrazbe. Ženama se nakon što se udaju zabranjivao rad, a jedina iznimka bile su učiteljice koje su bile udate za učitelje.

1. Društveno-historijski kontekst kraja 19. i početka 20. stoljeća

Dugo 19. stoljeće (1789-1918) predstavlja period ubrzanog razvoja i velikih društvenih promjena. To je vrijeme revolucija koje su preoblikovale građanski život. Prijelaz iz staroevropskog feudalnog društva u moderno kapitalističko društvo označen je oblikovanjem građanskog društva nakon revolucije, te promjena unutar društvenih i ekonomskih struktura. Taj proces počeo je još u apsolutizmu razvlašćivanjem aristokratskih i komunalnih organa vlasti.¹ Zahvaljujući revoluciji, građanski sloj društva izborio se za pravo sudjelovanja u državnoj vlasti.²

Sintagmu „novi imperijalizam U Evropi koja je doživjela prvu industrijsku³ revoluciju, sve više se širila ideja da se obrazovanjem može stvoriti radnička radna snaga potrebna za određene poslove.⁴ Porast broja stanovništva tokom 18. stoljeća bio je preteča industrijalizaciji, potičući demografske promjene i migraciju seljaka u gradove, što je rezultiralo promjenama u agrarnoj strukturi.⁵ Promjene uzrokovane industrijalizacijom bile su značajne i za svakodnevni život. Teško je tumačiti kako su percipirane navedene promjene na mikrorazini jer su „obični ljudi“, koji su najviše osjetili posljedice, rijetko ostavljali zapise o svojim rekacijama. Konkretno, žene kao skupina su posebno rijetko tumačene u kontekstima industrijalizacije.⁶ Od sredine 19. stoljeća stvarane su ženske udruge čiji je cilj bio ponuditi zaposlenje mladim ženama iz srednje klase. Među najpoznatijima udrugama bile su *Društvo za promicanje zapošljavanja žena* osnovano u Londonu 1859., *la Société pour l'enseignement professionnel des femmes* (1861. u Parizu), *Frauenbildungsverein* (1865. u Leipzigu) i *l'Association pour l'enseignement professionnel des femmes* (1865 u Bruxellesu).⁷ Prve ustanove koje su nudile poduku - uglavnom crtanje za industrijsku primjenu, šivanje i računovodstvo - rođene su iz tih udruga. Žene su svoje obrazovanje za ovu novu grupu poslova dobijale kroz večernje ili dnevne škole, a koje su bile finansirane privatnim donacijama ili državnim subvencijama.⁸ Industrijalizacija je značila bolje plaće i viši

---

¹ Dukovski 2005, 36.

² Isto.

³ Riječ „industrija“ prvobitno je podrazumijevala poslove kojim se stvaralo neko dobro, a kasnije je taj pojam počeo označavati masovnu proizvodnju uz pomoć mašina, za razliku od pojma „manufaktura“ kojim su označavane fabrike u kojima se proizvodilo samo pomoću ljudskog rada tj. bez mašina. Moraze 1976, 35.

⁴ Mc. Bride 1992, 66.

⁵ Dukovski 2005, 36-37.

⁶ Mc. Bride 1992, 66.

⁷ Preuzeto sa: <https://ehne.fr/en/node/12342> (26.10.2023)

⁸ Isto.

životni standard za žene koje su same morale zarađivati za život, ali i za one koje su živjele u domaćinstvima u kojima je bilo muških radnika, a čije plate nisu bile dovoljne za izdržavanje porodice. Neudate žene iz srednje klase postale su svjesne vlastitih prava i zahtijevale su obrazovanje i posao za sebe.⁹

Era imperijalizma,¹⁰ koja je trajala od 1870. do 1914. godine, predstavlja razdoblje koje je donijelo nove, velike, količine sirovina u evropske i američke fabrike. Temeljna karakteristika ideologije imperijalizma jeste povezanost s kolonijalizmom, bez kojeg ne bi bila moguća ekspanzija kao ni eksploatacija dobara u cilju stvaranja, širenja, i održavanja imperija. Imperijalizam je doveo do suparništva među državama u podjeli svijeta tj. kolonija, što je pokrenulo borbu za širenjem tržišta.¹¹ Sintagma „novi imperijalizam“ veže se uz objašnjavanje evropske historije 19. stoljeća. Industrijski razvoj i jačanje građanskog sloja stanovništva doveo je do otkrivanja novih krajeva i društava koje je „trebalo evropeizirati“.¹² Ne čudi da je upravo u ovom periodu došlo do intenzivnijeg širenja ideje o boljem obrazovanju i poboljšanju položaja žena u evropskim društvima.

Nadalje, ustavne promjene u Francuskoj od sredine 19. stoljeća donijele su mnoge novine. Od 1815. godine tj. od završetka Napoleonove vladavine, učvrstio se parlamentarni sistem kakav je bio i u Velikoj Britaniji.¹³ Demokratski napredak nije mogao doći do izražaja bez političkog obrazovanja širih masa, koje bi osiguralo liberalne reforme a bilo bi omogućeno uvođenjem obaveznog školovanja. Naglasak je bio na slobodi govora i štampe, jer je to išlo ruku pod ruku s ciljem da se oblikuje javno mišljenje.¹⁴

Nacionalni osjećaj koji je u određenim primjerima (Njemačke i Italije) bio razlog ujedinjenja malih državnica u jednu veću, na drugim mjestima bio je sjeme razora koji će svoje plodove kupiti

---

⁹ Tilly 1994, 117.

¹⁰ Terminom imperijalizam označena je politika i ideologija usmjerena na stvaranje, održavanje i širenje imperija, bilo izravnim vojnim osvajanjima ili privrednom kontrolom i eksploatacijom drugih zemalja i područja.. Termin je ušao u teorijsku upotrebu nakon objavljivanja knjige britanskog ekonomiste Johna Atkinsona Hobsona (1858–1940), *Imperijalizam (Imperialism)*, 1902). Imperijalizam kao svjetski sistem političke dominacije i ekonomske eksploatacije izravno je povezan s kolonijalizmom. Imperijalizam kao ekspanzionistička politika počinje osvajanjem kolonija krajem XV. i početkom XVI. st. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/27200> (12.1.2024)

¹¹ Moraze 1976, 78.

¹² Kasumović, Radušić 2017, 187.

¹³ Druga Republika donijela je napredak i uvela opće pravo glasa 1848. godine, a donošenje republikanskog ustava bilo je završeno 1875. godine. Moraze 1976, 78.

¹⁴ Isto.

tek kasnije. Jedan od takvih primjera bila je dvojna monarhija odnosno Austro-Ugarska. Jedinstvo država održavalo se zajedničkim ministarstvima finansija, rata, vanjskih poslova, ali i pripajanjem BiH austrougarskoj vlasti 1878. godine. U Ugarskoj su Mađari branili državu od raspadanja koje je prijetilo zbog različitih nacionalnih osjećaja, dok je austrijski dio Carstva bio mjesto borbi i nacionalnih različitosti.¹⁵ Nagodbom 1867. godine u Dvojnu Monarhiju došlo je do spajanja različitih nacionalnih skupina, Srba, Hrvata, Nijemaca, Mađara, Italijana i drugih.

Stanje u Bosni i Hercegovini samo po sebi bilo je složeno u ovom periodu. Velike promjene koje su se dešavale u Osmanskom Carstvu direktno su utjecale na njegove pokrajine. Događaj koji je direktno utjecao na podjelu teritorija unutar Osmanskog Carstva bio je Berlinski kongres 1878. godine.¹⁶ Bosna i Hercegovina koja je okupirana nakon Kongresa dobila je posve novu vlast, drugačiju od one pod kojom je bila više od 400 godina. Naime, okupaciona vlast susrela se s mnogo političkih, nacionalnih ali i socijalnih poteškoća na terenu. Situacija u BiH je krajem osmanske vlasti bila složena zbog socijalno-ekonomskih i vjerskih različitosti.¹⁷ Bosna i Hercegovina je ušla u infrastrukturno i privredno mnogo razvijeniju državu nego je to bilo Osmansko Carstvo tog vremena. Na teritoriju BiH nacionalne politike su se s nepovjerenjem odnosile jedna prema drugoj što je uticalo na sprovođenje *kulturne misije*.¹⁸

Nova vlast je putem političkih, vjerskih, ali i manje upadljivih kulturnih sfera nastojala da konsoliduje svoju moć i utiče na formiranje nacionalnih identiteta u BiH. Kultura i naslijeđe sa teritorija Bosne i Hercegovine predstavljeno je na evropskim izložbama, a prema izvještaju koji je prenesen u časopisu *Nada* 1895. godine, saznajemo da su izložci bili *prekrasni ukus našeg svijeta*. Također saznajemo da se na ovoj izložbi nije štedilo jer je cilj bio predstaviti u što boljem svjetlu novi habsburški kolonijalni posjed.¹⁹ Kalajev režim koji je nazvan po istoimenom ministru finansija, Benjaminu Kalaju, uveden je kada je austrougarska vlast bila u krizi izazvanoj hercegovačkim ustankom 1882. godine. Kalaj je imao zadatak da povрати autoritet Monarhije, te izgradi političke i socijalne uslove prema austrougarskoj politici i uređenju.²⁰ Socijalna struktura zatečenog stanovništva u okupiranoj BiH bila je većinski sačinjena od poljoprivrednog

---

¹⁵ Moraze. 1976, 75-76.

¹⁶ Mandić 1910, 18-20.

¹⁷ Kasumović, Radušić 2017, 187.

¹⁸ Isto, 188.

¹⁹ Vervae 2013, 75.

²⁰ Kraljačić 1987, 13.

stanovništva, od čega je gradsko stanovništvo činilo 11,67% dok je seosko činilo 88,33%.²¹ Kalajeva politika djelovala je na unapređenje i razvoj saobraćajnih mreža i industrije. Promjene koje su bile izazvane industrijalizacijom su snažno uticale na urbanizaciju i strukturu bosanskohercegovačkog društva. Nova vlast se u ovom prelaznom periodu, susrela sa obrazovnim sistemom kojeg su činile uglavnom konfesionalne škole, polaznici su bili većinom muška djeca, a pismenost je bila na niskom novu.²²

1.1. Borba za rodnu ravnopravnost

Duboko ukorijenjen u društvu, tradicionalni patrijarhat je objedinio sistem društvenih odnosa u kojem se položaj muškarca posmatrao s aspekta moći i dominantnosti, dok se položaj žene posmatrao kao podređen muškarcu. Patrijarhalno društvo definisalo je razlike muškaraca i žena, putem kojih je ostvarena muška nadmoć u društvu.²³ U kasnom 11. i početkom 12. stoljeća pronalazimo primjer prve žene koja je odstupala od tradicionalnih normi. U Evropi srednjeg vijeka bilo je poznato da su se porodice rješavale „nepoželjne“ ili neudate ženske djece dajući ih u samostane. Hildegard iz Bingena je krajem 11. stoljeća postala redovnica, kasnije i opatica, a danas je slavljena kao izuzetna spisateljica i muzičarka. Hildegard predstavlja individuu koja odskoče od svoje sredine. Nju su mučile njene, za taj period, „neženstvene“ aktivnosti. Njeno glavno pitanje bilo je da li treba da nastavi pisati. Zahvaljujući ohrabrenju svećenika postala je poznata po svojim radovima širom Evrope.²⁴

Ovaj trend je nastavljen kroz stoljeća, a žene su vrlo često pokušavale pronaći opravdanje za svoja djelovanja kroz religiju. Do kasnog 16. stoljeća, sve veći broj žena počeo je dosljednije i agresivnije argumentirati svoje stavove, iako još uvijek unutar religijskog okvira. Reformacija je omogućila većem broju žena da steknu obrazovanje. Godine 1589., u onome što je jedan povjesničar nazvao *najranijim djelom engleske feminističke polemike*, Jane Anger inzistirala je na

---

²¹ Isto, 14.

²² Kasumović, Radušić 2017, 192.

²³ Mihaljević, 150.

²⁴ Walters 2006, 6.

tome da je Eva bila superiornija od Adama. Ona je bila ujedno i prva žena koja je svoj rad u svrhu odbrane žena i objavila.²⁵

Nadalje, Francuska revolucija je doprinijela razvoju i probijanju ženske misli u javnu sferu. Olimpija de Guž koja je 1791. napisala *Deklaraciju o pravima žena i građanki* kao reakciju na *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina*, postavila je pitanje: *Čoveče, jesi li sposoban da budeš pravedan? Ovo pitanje postavlja ti jedna žena. Bar joj to pravo ne možeš oduzeti. Kaži mi, ko ti je dodijelio tu vlast i moć, da potiskuješ i tlačiš moj pol? Tvoja snaga? Tvoj talent? Posmatraj Stvoritelja u njegovoj mudrosti, prođi kroz prirodu u svoj njenoj veličanstvenosti, kroz prirodu u kojoj se toliko diviš i u kojoj se želiš približiti i pronaći tamo, ako možeš, bar jedan primjer tiranijske vladavine. Idi životinjama, pitaj elemente, promatraj biljke, da baci jedan pogled na krvotok prirode i pronađe dokaz kad ti dajem sredstva u ruku. Traži, istraži, nađi razliku među polovima u prirodnom poretku, ako možeš. Svugdje ćeš naći bez razlika, svugdje ćeš naći da polovi rade u međusobnoj harmoniji u ovom besmrtnom djelu. Samo je čovjek za sebe promijenio ovaj osnovni princip.*²⁶ Ona se oštro borila protiv duplih standarda i zahtijevala da se uvedu termini građanin/građanka i muškarac/žena, obrazlažući da su žene hrabrije i slobodnije od muškaraca i da treba da imaju ista prava kao i muškarci. *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* prema Olimpiji de Guž, trebala je da podrazumijeva prirodna prava žene na slobodu, sigurnost i pravo na otpor ugnjetavanju.²⁷

U 18. stoljeću mnoge su se žene zalagale za ravnopravnost spolova, posebice pravo na obrazovanje, a mnoge od njih dovodile su u pitanje i status žene u braku. Mary Wollstonecraft i njezina *Odbrana ženskih prava* (engl. *Vindication of the Rights of Woman*) objavljena je 1792. godine.²⁸ Wollstonecraft društvo shvata kao mrežu uzajamne osjećajnosti, a koja prevazilazi ekonomske i moralne podjele.²⁹ Pored nje, treba istaknuti i Catherine Macaulay koja je kao i Wollstonecraft bila vrlo aktivna i koja je promišljeno odgovorila na revoluciju u Francuskoj. Ona je 1790. napisala *Pisma o obrazovanju*, smatrajući da očite slabosti žena nisu prirodne, već jednostavno proizvod pogrešnog i nedovoljnog obrazovanja. Macaulay je također bila protiv

---

²⁵ Isto, 9.

²⁶ Bok 2005, 86-87

²⁷ Božinović 1996, 6.

²⁸ Walters 2006, 30.

²⁹ Popov-Momčinović 2013, 49.

dvostrukih standarda insistirajući na tome da jedno seksualno iskustvo ne pretvara djevicu u razvratnicu. Čvrsto je odbacila ideju da su žene puko vlasništvo muškaraca, bez prava raspolaganja vlastitom osobom.³⁰

Ipak, Francuska revolucija i vrijeme nakon nje nije odmah iznjedrilo ravnopravnost spolova, niti ispunilo očekivanja koja su žene imale.³¹ Naprotiv, budući da su žene jednako hrabro učestvovala u revoluciji tražile su svoja imovinska prava. No, to je ugrožavalo muškarce i njihov do tada dominantni položaj u društvu, te su zbog toga neke žene umjesto da budu nagrađene za svoje učešće u revoluciji, odvođene na giljotinu i tako kažnjavane. Ubrzo je izdat Građanski zakonik (poznat i kao Napoleonov zakon – franc. *Code civil des Français*) 1804. godine koji je postao osnova buržoaskog sistema, a prema ženama je bio neprijateljski nastrojen.³² Ipak, pozitivna stvar koja je proizašla iz Francuske revolucije odrazila se u borbi širokih narodnih masa za slobodu i prava što je imalo golem utjecaj na mnoga društvena kretanja, pa tako i na status žena i "žensko pitanje" ne samo u Francuskoj već širom Evrope.³³

Početak 19. stoljeća u upotrebu ulazi i termin *feminizam*³⁴ koji je prvi put upotrijebio Šarl Furije, a spomenut je u rječniku *Robert* 1837. godine sa značenjem *doktrina čiji je predmet širenje prava i uloge žena u društvu*.³⁵ Tokom ovog stoljeća žene su počele kolektivno raditi na jednakosti u kući i na svojim radnim mjestima. U cilju kritiziranja uspostavljenih rodni poredaka, korišteni su liberalni stavovi filozofa iz perioda prosvjetiteljstva i revolucionarnih pokreta 18. i 19. stoljeća. Također, feminističke skupine organizirale su se širom evropskog kontinenta a prvobitni zajednički cilj bio je riješiti problem potlačenosti žena u domaćinstvima.³⁶

---

³⁰ Walters 2006, 30.

³¹ Erent-Sunko 2010, 573.

³² Božinović 1996, 8.

³³ Erent-Sunko 2010, 574.

³⁴ Pokret *feminizma* strukturiran je u četiri vala, ali ovu podjelu ne prihvaćaju svi. Prvi val feminizma obuhvaća period između 1800. i 1920. i fokusiran je na sudjelovanje žena u javnom prostoru (pravo glasa, zaposlenja, nasljeđivanja imovine i obrazovanja). Drugi val feminizma obuhvaća period između 1960. i 1980 a proizlazi iz poslijeratne situacije u svijetu. Period nakon dva rata označen je težnjom da se muškarci i žene povrate svojim tradicionalnim i društveno zadanim ulogama u društvu, a sve u svrhu obnove nacija. Treći val feminizma traje od 1990. do 2012. bavi se zagovaranjem političke i kulturne promjene, te četvrti val feminizma od 2012. godine, a odnosi se prije svega na masovnu upotrebu interneta te na žene koje progovaraju i dijele svoja iskustva na internetu. Vučić 2022, 23.

³⁵ Božinović 1996, 7.

³⁶ Farr 2002, 251.

Sredinom 19. stoljeća pojam *feminizam* su pratile negativne konotacije, pa je i najraniji primjer riječi u Oxfordskom rječniku engleskog jezika imao negativno značenje. S ovim u vezi, u istom periodu neki su pisci s istim neprijateljstvom koristili alternativni izraz za feminizam – *ženstvenost* (engl. *womanism*). Rebecca West³⁷ je početkom 20. stoljeća na temu upotrebe termina *feminizam* izjavila: *Znam samo da me ljudi nazivaju feministicom kad god izrazim osjećaje koji me razlikuju od otirača ili prostitutke.*³⁸ O ženskom pravu glasa se u Velikoj Britaniji govorilo posebno od sredine 19. stoljeća. Prve koje su to učinile bile su žene koje su učestvovala u čartističkom pokretu (1830-1850). Ovaj zahtjev za ženskim pravom glasa bio je predmet razmatranja istaknutih liberalnih intelektualaca Engleske od 1850. među kojima su se isticali John Stuart Mill i njegova partnerka Harriet Taylor Mill.³⁹

Estelle Friedman, američka feministica, navodi da se većina objašnjenja o opadanju političke snage žena usredotočuje ili na inherentne slabosti u sufražističkoj ideologiji ili na vanjske pritiske seksističkog društva. Navodi da je velika snaga američkog feminizma prije 1920. godine bila zasebna ženska zajednica koja je pomogla održati sudjelovanje žena u društvenoj reformi i političkom aktivizmu, te djelovati na usvajanje prava glasa. Iako je ženski pokret kasnog 19. stoljeća pridonio transformaciji ženskih društvenih uloga, nije odbacio zaseban, jedinstveni, ženski identitet.⁴⁰ Većina feministica nije prihvatila radikalne zahtjeve za jednakim statusom s muškarcima koji su proizašli iz konvencije u Seneca Fallsu 1848. Umjesto toga, radije su zadržale članstvo u zasebnoj ženskoj sferi, onoj za koju nisu vjerovala da je inferiorna sferi muškaraca i jedinoj u kojoj bi žene mogle biti slobodne stvarati vlastite oblike ličnih, društvenih i političkih odnosa. Dostignuća feminizma na prijelazu stoljeća došla su manje kroz sticanje pristupa muškim domenama politike i profesija, a više kroz opipljiv čin izgradnje zasebnih ženskih institucija. Samosvjesna ženska zajednica počela se raspadati 1920-ih baš kad su se "nove žene" pokušavale asimilirati u institucije kojima dominiraju muškarci. Na poslu, u društvenom životu i politici žene srednje klase nadale su se da će postati ravnopravne usvajanjem muških vrijednosti i integracijom u njihove institucije. U isto vrijeme, politička aktivnost žena predstavljala je utjelovljenje procesa

---

³⁷ Rebecca West, punog imena Dame Rebecca West, pseudonim Cicily Isabel Andrews (rođena 21. decembra 1892. u Londonu, a umrla 15. marta 1983. u Londonu), bila je poznata britanska novinarka, romanopisac i kritičar, koja je možda najbolje poznata po reportažama o suđenjima nacističkim ratnim zločincima u Nürnbergu (1945–1946). Preuzeto sa: <https://www.britannica.com/biography/Rebecca-West> (10.08.2023.)

³⁸ Prema Walters 2006, 6.

³⁹ Obrenić 2016, 30.

⁴⁰ Freedman 2006, 23.

odbacivanja ženske kulture u korist muških obećanja jednakosti. Postupno opadanje ženskog separatizma u društvenom i političkom životu onemogućilo je pojavu snažnog ženskog političkog bloka koji je mogao zaštititi i proširiti uspjehe koje je postigao raniji ženski pokret. Estelle s ovim u vezi zaključuje da su stare feminističke vođe izgubile sljedbenike kada se nova generacija odlučila za asimilaciju u naivnoj nadi da će preko noći postati ravnopravne s muškarcima.⁴¹

Predodžbe o „pravoj“ ulozi žene kreirane su stoljećima. Posljedično, društvo je došlo do zaključka da ženama najbolje leže uloge koje podsjećaju na onu njenu primarnu – ulogu majke. Ovo se posebno vidjelo u društvu 19. i 20. stoljeća, koje iako je napredovalo i kretalo se u korak s velikim naučnim dostignućima ipak ženi ostavlja ono što je njena „primarna uloga“. Upravo kroz ovaj aspekt posmatrane su učiteljice. S ovim u vezi, Kathleen Weiler navodi da se naučnici sve intenzivije bave ovim i sličnim pitanjima, posebice pitanjem kako se „kult prave žene“ odrazio na pokret zapošljavanja žena u obrazovanju i nastavi jer su one posmatrane kao „moralni čuvari“.⁴²

Termin „kult prave žene“ poznat je i kao „kult domaćinstva“. To je pojam koji opisuje skup vrijednosti koje su imale žene iz više i srednje klase u 19. stoljeću, posebno u domaćem kontekstu. Atributi istinske ženstvenosti, mogu se podijeliti u četiri glavne vrline i to pobožnost, čistoću, podložnost i održavanje domaćinstva. Ovaj skup ideala ne samo da je oblikovao društvena očekivanja i standarde za žene tokom tog razdoblja, već je također odigrao značajnu ulogu u evoluciji ženskih prava i rodnih uloga u godinama koje su uslijedile.⁴³ Može se zaključiti da je položaj žene bio ograničen i strogo određen s gore navedenim osobinama. Rasprava o obrazovanju žena postavila je pitanje odvrća li "završeno" obrazovanje od prakticiranja kućanskih poslova i zadataka. No, kako „kult prave žene“ sugerise obrazovanje žene nije završeno sve dok nije bila upućena u *nježnu znanost o domaćinstvu*.⁴⁴

Nadalje, zagovornici feminizacije podučavanja nisu osporavali „kult prave žene“ odnosno „kult domaćinstva“. Karakteristike koje su žene činile majkama, odnosno njihova briga, strpljenje i razumijevanje djece učinilo ih je u očima viktorijanskih Engleza boljim od muškaraca. Naporno

---

⁴¹ Freedman 2006, 24.

⁴² Weiler 1989, 9.

⁴³ Welter 1966, 152.

⁴⁴ Isto, 166.

se radilo na stvaranju privatnih i javnih tzv. *normalnih*⁴⁵ škola koje bi obučavale mlade žene za njihovu „rođenjem određenu profesiju“. A kako Strober i Tyack navode, namjera nije bila da žene doživotno ostanu u nastavi, već da to bude stepenica pred brak, a ne njihova profesionalna karijera.⁴⁶

Kada je riječ o obrazovanju, između 1750. i 1914. sve veći dio evropskog stanovništva imao je priliku za formalno obrazovanje. Pod djelovanjem revolucija, državne vlasti su preuzimale kontrolu obrazovanja u svoje ruke, odmičući se od lokalnog svećenstva koje je do tada imalo najveći utjecaj nad sistemom obrazovanja. Postepeno je dolazilo do formiranja sistema državnih škola, a broj učitelja s državnim certifikatom se povećavao. Oni su imali dužnost pružiti obrazovanje čak i najsiromašnijoj djeci. Tokom druge polovine 19. stoljeća države su osnovno obrazovanje učinile obaveznim za sve građane bez obzira na društvenu klasu.⁴⁷

No, obrazovanje nije bilo jednako dostupno za dječake i djevojčice. Dok su dječaci iz srednje i više klase bili poticani da nastave školovanje u srednjim školama, a zatim i na univerzitetima, mlade djevojke su pripremane za živote majki i podučavane kako biti bolje supruge. Promjena se počela nagovještavati tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Žene su tada počele da dobijaju mogućnosti pohađanja srednjih škola, kao i da idu na univerzitete. No, diskriminacija je nastavljena u vidu odvajanja od muških kolega, a bilo im je dopušteno da se obučavaju samo za zanimanja u "materinskim" službama, kao što su podučavanje i njegovateljstvo.⁴⁸

Postavljalo se pitanje zašto su muškarci napuštali učiteljsku službu, a učiteljice u njoj bile sve češće. Osim ranije objašnjenog „kulta prave žene“, postojao je i ekonomski razlog. Naime, među objašnjenjima koja su razvijena treba istaknuti ona koja upućuju na promjene u organizaciji škola. Kad je školska godina postala duža, došlo je do odgovarajućeg povećanja profesionalnih zahtjeva za učitelje, ali je plata ostala ista. Suočeni s ovom situacijom, a u mogućnosti da traže drugi, bolje plaćen posao, učitelji su sve brže napuštali učionice i učiteljsku službu.⁴⁹

---

⁴⁵ Normalna škola, zavod za obrazovanje učitelja, odnosno učiteljska škola. Jedna od prvih tako nazvanih škola, *École Normale Supérieure* (Normalna superiorna škola), osnovana je u Parizu 1794. godine. Preuzeto sa: <https://www.britannica.com/topic/normal-school> (3.11.2023.)

⁴⁶ Strober, Tyack, 1980, 496-497.

⁴⁷ Farr, 2002, 253.

⁴⁸ Isto, 253.

⁴⁹ Cortina, Sonsoles 2006, 2-3.

Učiteljske škole (franc. *Ecole Normale*, engl. *Normal schools*) pripremale su učenice za učiteljski posao, što je bilo jedno od rijetkih zanimanja dostupno obrazovanim ženama u krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Mnoga druga zanimanja (medicina, pravo, ekonomija) bila su uglavnom zatvorena za žene, s izuzetkom pomoćnih uloga kao što su medicinske sestre. Podučavanje se, s druge strane, smatralo tradicionalnim, a ne zanimanjem koje razbija rodne stereotipe.⁵⁰ Ipak, njihova uloga u obrazovnom sistemu nije prolazila tako „nezapaženo“, jer je upravo diskriminacija učiteljica na radnom mjestu njih dodatno potakla na borbu za pravo glasa.⁵¹

---

⁵⁰ Bohan, Null 2007, 5.

⁵¹ Isto.

2. Evropski trendovi u obrazovanju

Tokom 19. stoljeća obrazovanje u Evropi bilo je podijeljeno prema društvenim klasama i prema spolu. S ovim u vezi, obrazovni sistemi u evropskim državama su do kraja stoljeća doživjeli mnogostruke promjene. Obrazovanje za djevojčice je do sredine 19. stoljeća u mnogim evropskim državama bilo ograničavano ili čak zabranjeno. Ipak, postepeno je dolazilo do promjena u odnosu prema ženskom obrazovanju. Promjene su se u urbanim gradskim centrima i među višim, bogatijim, slojevima bolje primjećivale. Nadalje, odnos prema ženama i njihove nametnute društvene razlike su imale i dublje korijene. Naime, predodžbe o položaju i odnosu prema njima kreirane su i zahvaljujući filozofskim djelima. Jedno od njih bilo je djelo Žan Žak Rusoa koji je u *Emilu* (1762) naglasio prirodne razlike između spolova, njihov različit položaj u društvu, što je onda zahtijevalo i drugačiji odnos prema ženama. Prema njemu, *Sofija mora biti žena kao što je Emil čovjek. Ona, naime, mora imati sve što spada u sastav njene vrste i njena spola, da u fizičkom i moralnom pogledu može izvršiti svoju zadaću.*⁵² *U čemu se Sofija najbolje razumije i čemu je najbrižnije poučavana jesu ženski ručni radovi...*⁵³ Pod utjecajem rusoističkog idealiziranja majčinske uloge, revolucija je vidjela razradu ideala republikanskog majčinstva koji je naglašavao da žene doprinos društvu mogu dati kroz porodicu i dom. Dok bi glasanjem i svojim sudjelovanjem u javnom životu muškarci izravno mogli sudjelovati u oblikovanju države i demokratije, žene bi sudjelovale neizravno, kroz njegovanje republikanskih vrlina u kući i kroz obrazovanje budućih građana.⁵⁴ Ovaj utjecaj proširio se diljem evropskog kontinenta, ali i preko okeana. Također, 19. stoljeće je period u kojem je prepoznata potreba za daljim obrazovanjem djevojaka, što je dovelo u pitanje i otvaranje drugih obrazovnih ustanova, poput koledža.

Prvi opipljivi doprinos države obrazovanju žena desio se nakon Francuske revolucije 1789. godine, nakon Napoleonovog stvaranja *Maisons d'Éducation de la Légion d'Honneur*, namijenjenog obrazovanju kćeri časnika i vojnika koji su primili medalju *Légion d'Honneur*.⁵⁵ U postrevolucionarnoj Francuskoj vladalo je mišljenje da žene nije bilo potrebno obrazovati i da je njima bio dovoljan minimum istog. Međutim, iako revolucija jednoj Francuskinji nije donijela

---

⁵² Ruso 1990, 420.

⁵³ Isto, 469.

⁵⁴ Bellaigue 2007, 27.

⁵⁵ Isto.

jednaka politička i građanska prava, ona je s druge strane otvorila vrata njihovom sudjelovanju u javnim političkim debatama, te mogućnosti za početak pisanja.⁵⁶ U Francuskoj je obrazovanje također bilo podijeljeno prema društvenim klasama. Niži slojevi stanovništva su svoju djecu slali većinom samo u osnovne škole, ako i to, dok su više škole bile rezervirane za buržusku klasu. Osim što su škole u Francuskoj bile podijeljene prema klasama, dijelile su se i prema spolu. Obrazovanje za dječake iz više klase nije bilo isto kao za djevojčice. Koledži i liceji su postojali za muškarce mnogo prije nego su osnovane ženske škole, ipak mnogi smatraju da su tek sa Zakonima s početka 1880-ih godine počele da se osnivaju ženske škole. Rebecca Rogers, između ostalog, ovo opovrgava i navodi da je važan trenutak za žensko obrazovanje u Francuskoj bilo usvajanje *Zakona Falloux* 1850. godine koji je omogućio osnivanje ženskih škola, ali pod patronatom Crkve.⁵⁷ U ovim školama, kako ona navodi, djevojke nisu obrazovane samo za domaćinstvo. *Zakoni Falloux* su samo produbili jaz između crkve i države, ali su pomogli u osnivanju privatnih škola.⁵⁸ Vremenom su sekularne struje prevladale, nakon čega je usvojen zakon Julesa Ferrya 1881. i 1882. godine, koji je osigurao besplatno i obavezno obrazovanje za djecu bez obzira na spol ili vjersku pripadnost. Obrazovne reforme koje je donio Jules Ferry često se pripisuju široj antiklerikalnoj kampanji u Francuskoj. Ovim zakonom je učinjen korak u integriranju ženskog obrazovanja u javni obrazovni sistem. Broj vjerskih (crkvenih) škola se znatno smanjio, a država je sve više preuzimala odgovornost za širenje obrazovanja.⁵⁹

Zakonske regulative donošene su i u Engleskoj ovog perioda. S ovim u vezi 1870. godine donesen je tzv. *Fosterov zakon* ili *Zakon o obrazovanju* 1870. godine. Ovime je postalo obavezno nacionalno obrazovanje za djecu od pet do trinaest godina u Engleskoj i Walesu. Zakon je bio jedan od prvih koji je parlament usvojio, a koji je promicao obvezno obrazovanje. Cilj je bio osigurati besplatno, obvezno, nereligiozno obrazovanje za djecu tamo gdje škole nisu bile dostupne, te smanjiti količinu dječjeg rada u Engleskoj i Walesu. Ovaj zakon je trebao umanjiti crkvenu upletenost u školski sistem u Engleskoj, a predati tu odgovornost školskim odborima koji su bili pod nadzorom države. Ipak, to nije u potpunosti postignuto. U Engleskom parlamentu je 1880. godine donesen još jedan zakon kojim je obrazovanje postalo obavezno za svu djecu u dobi

---

⁵⁶ Rogers 2005, 17.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Male 1963, 23.

⁵⁹ Rogers 2005, 4, 161-162.

od pet do deset godina uz dostupna državna sredstva. Siromašniji slojevi su i ovaj zakon u početku ignorisali jer im je bio potreban prihod od dječijeg rada.⁶⁰ Refrome iz viktorijanskog perioda dovele su do cjelokupnog unapređenja načina života. Do kraja stoljeća radnici su radili kraće dok su djeca i nižih klasa počela da pohađaju škole, i svoje vrijeme provode tamo, a ne u rudnicima i fabrikama.⁶¹

Ipak, i kada su osnovane ženske škole i liceji oni opet djevojke nisu pripremali za odlazak na neki univerzitet, kao što je to rađeno u muškim koledžima i licejima.⁶² U 19. stoljeću u Francuskoj su počele biti osnivane učiteljske škole (tzv. *normalne škole*), a 1845. u ime je dodano i *supérieure* (značenje više).⁶³ Ove institucije su osnivane za obrazovanje i obuku učiteljica za rad, a kako je javno obrazovanje procvjetalo brzo su se proširile Evropom, a kasnije i Sjedinjenim Američkim Državama.⁶⁴ U Engleskoj i Francuskoj, u drugoj polovini 19. stoljeća, srednje škole i liceji bili su ti koji su prednjačili u širenju ženskog obrazovanja. Bellaigue naglašava različite pristupe u historiografijama vezanim za obrazovanje djevojčica u Engleskoj i Francuskoj. Naime, engleski historičari imaju tendenciju privilegirati ulogu pojedinaca, a ne politike u ispitivanju procesa širenja obrazovanja djevojčica, dok se u Francuskoj historičari bave ispitivanjem razvoja školovanja za djevojčice iz aspekta obrazovne politike i pružanja školovanja. Dok je u Francuskoj vlada bila direktno uključena u ovaj proces, te su razvijeni okviri za nadzor privatnih internata, stvoreni su službeni propisi, inspeksijska izvješća i evidencije osoblja, u Engleskoj je nedostatak uključenosti vlade u srednjoškolsko obrazovanje djevojaka prije 1860-ih godina značio da historičari više ovise o korespondencijama, memoarima i biografijama pri kreiranju slike o obrazovanju djevojčica.⁶⁵ Razlike između francuskih i engleskih škola, posebno internata za djevojke, ukazuju na različite pristupe obrazovanju i položaju žena u tim zemljama. Engleske škole naglašavaju porodičnu atmosferu i autonomiju učenica, a u Francuskoj su bile veće i usmjerene javnosti. Dok su učiteljice u Engleskoj često djelovale kao „majke“, francuske nisu. Svakako da

---

⁶⁰ Wukovits 2013, 62-63.

⁶¹ Isto, 66.

⁶² Rogers 2005, 3.

⁶³ Bellaigue 2007, 65.

⁶⁴ Haeussler Bohan, Null 2007, 3.

⁶⁵ Bellaigue 2007, 7.

generalizacije ne obuhvataju sve slučajeve, ali ukazuju na razlike u školskom životu i stavovima društva prema obrazovanju žena.⁶⁶

S druge strane Evrope, žensko visoko obrazovanje u Ruskom Carstvu počelo je zahvaljujući nevladinim i privatnim inicijativama.⁶⁷ Žene su prvi put primljene na univerzitet u Rusiji 1859. godine. Do promjene je došlo već 1863. godine kada im je pristup zabranjen. No, ove restrikcije nisu zaustavile žensko više obrazovanje. Organizirani su kursevi koji su na taj način omogućili ženama pristup visokom obrazovanju. Kursevi su najčešće bili vezani za pedagoške nauke, što je ubrzo dovelo do nezadovoljstava jer su žene željele učiti i o drugim naukama. Izdata je kolektivna peticija 1868. godine koju je potpisalo 400 žena. Ta peticija poslana je rektoru Sveučilišta u Sankt Peterburgu sa zahtjevom da se za žene organiziraju predavanja i kursevi iz različitih disciplina.⁶⁸ Osnivani su tečajevi za matematiku, medicinu i druge nauke, što je dodatno proširilo znanja i mogućnosti za žene. Pedagoški institut otvoren je 1903. godine na temeljima pedagoških kurseva u Sankt Petersburgu. Ovaj institut smatran je institucijom za više obrazovanje i specijalizaciju učiteljica za srednje obrazovne institucije.⁶⁹ Period posljednjih desetljeća 19. i početak 20. stoljeća, odlučujući je u povijesti razvoja ruskog obrazovanja, koje je bilo obilježeno buđenjem javne i profesionalne inicijative i postepenim raspadanjem autoritarnog, birokratskog formalizma koji je obilježavao carsko školstvo od 1870-ih godina.⁷⁰ O ograničenim uslovima za nastavak obrazovanja u Ruskom Carstvu predstavlja primjer istaknute Marije Kiri, rodom iz Poljske, koja je u želji da napreduje u akademskom polju otišla put Pariza na Univerzitet u Sorboni. Svojim akademskim zalaganjem i trudom ona je postala prva svjetski priznata naučnica i dobitnica Nobelove nagrade iz oblasti fizike i hemije.⁷¹ Pod utjecajima iz Evrope, odnosno Francuske i Engleske, dolazi do promjena i u obrazovnom sistemu u Austro-Ugarskoj Monarhiji. To je najbolje vidljivo u pokrajnima ovog carstva, gdje su pod utjecajima iz centra (Beča ili Pešte), dolazile promjene. Te promjene bile su vidljive u sve većem broju i procentu sveukupno pismenog stanovništva, ali i u samom uređenju školskog sistema.

---

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Taran et al 2022, 1322.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto 1322-1323.

⁷⁰ Byford 2008, 51.

⁷¹ Pycior 1993, 301-303.

Jedan od primjera predanosti obrazovanju je i Marija Montesori (1870-1952) porijeklom iz italijanske srednje klase. Iako je tipično za djevojke u 19. stoljeću bilo da se bave učiteljskim radom ili da postanu medicinske sestre, njena želja ipak je bila da bude naučnica. Zahvaljujući svojoj predanosti uspjela se upisati na Univerzitet u Rimu. Na kraju se okrenula medicini, a 1896. godine je postala prva moderna Italijanka koja je doktorirala medicinu.⁷² Bila je posvećena radu s mentalno oboljelim pacijentima, a početkom 20. stoljeća okrenula se razvijanju pedagoških teorija i obrazovanju tipične djece. Montessori metodu objavila je 1909. godine i u njoj je pružila novi model obrazovanja, odbacujući sistem učenja napamet. Smatrala je da djeca najbolje uče kada im je dopušteno da slobodno razvijaju svoje vještine kroz korisne aktivnosti. Ona je smatrala da učitelji ne bi trebali smišljati zadatke koje djeca treba da ispune, već bi im trebalo dopustiti da razviju svoje vlastite ideje, zadatke i metode učenja.⁷³ Svoj rad, dostignuća i inovacije širila je podučavajući druge studente i učiteljice novim obrazovnim metodama u radu s djecom.

---

⁷² Farr 2002, 278.

⁷³ Isto.

3. Položaj i društvene aktivnosti učiteljica u Evropi

Jedno od rijetkih „časnih“ zanimanja za ženu u Francuskoj je bilo zanimanje učiteljice, guvernante. Obično je to zanimanje bilo za dobro odgojene mlade žene koje nisu mogle naći muža, za one čiji su očevi bankrotirali ili umrli. Učiteljice su također često predstavljane kao kćeri trgovaca koji se penju u društvu ili kao dame željne luksuza, a koje su gledale nastavu u školi kao jednostavan način da povećaju svoja primanja.⁷⁴ Kako Bellaigue navodi, Harriet Martineau⁷⁵ koristila se dokazima iz popisa stanovništva iz 1851. s teritorija Britanije kako bi pokazala da su žene bile aktivne članice društva. Njena studija pokazala je da je bilo zaposlenih 67.551 učiteljica, (bez razlike između učiteljica u osnovnim školama, privatnih guvernanti i učiteljica u internatima). Ovo je ukazalo na činjenicu da su mnoge žene iz srednje klase radile. Ne samo to već se od njih i očekivalo da rade, što je suprotno mišljenju da su žene (učiteljice) radile samo jer su bile željne luksuza ili jer su im očevi bankrotirali.⁷⁶

Francuska se od ostatka Evrope razlikovala u jednom interesantnom primjeru. Naime, dok je stupanje u brak za učiteljice bilo nepoželjno u Austro-Ugarskoj, Njemačkoj, Engleskoj i čak Sjedinjenim Američkim Državama, u Francuskoj nije bilo isto stanje.⁷⁷ Učiteljice u Francuskoj, za razliku od kolegica u Engleskoj, na podučavanje nisu gledale kao na alternativu braku, niti se njihov bračni život isključivao ukoliko su one bile zaposlene kao učiteljice. Podaci pokazuju da je samo 8% učiteljica odustalo od podučavanja nakon sklapanja braka. Štoviše, deset od osamnaest učiteljica koje su se udale osnovale su svoje škole nakon udaje. Od njih je pet bilo udato za učitelje, ali u svim tim slučajevima muškarac je pomagao svojoj ženi, a ne osnovao ili održavao vlastitu školu. Brak nije označio kraj ženine učiteljske karijere, a postati učiteljica nije bilo posljednje utočište žena koje nisu mogle pronaći muža, kao što je na to gledano u Engleskoj ovog perioda.⁷⁸ Moch navodi sklapanje braka između učiteljice Zoe Penon i njenog kolege učitelja Henrija Villina. Dok su u drugim državama učiteljice sklapanjem braka rizikovale ukidanje penzija ili gubitak

---

⁷⁴ Bellaigue 2007, 45.

⁷⁵ Harriet Martineau (12. lipnja 1802. - 27. lipnja 1876.) bila je cijenjena spisateljica, izdavačica i putujuća filozofkinja. Žena naprednog obrazovanja, Martineau je bila plodna spisateljica, kako beletristike tako i publicistike. Preuzeto sa: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Harriet_Martineau (28.10.2023.)

⁷⁶ Bellaigue 2007, 45.

⁷⁷ Moch 1988, 302.

⁷⁸ Bellaigue 2007, 59-60.

posla, u Francuskoj potkraj 19. stoljeća to nije bio slučaj što vidimo iz pomenutog primjera.⁷⁹ Ipak, iako im je bilo dozvoljeno sklapanje braka, balansiranje između privatnog i poslovnog života i dalje nije bilo najidealnije. S razvojem i napretkom u pogledu obrazovanja učiteljica, bilo je potrebno da one odlaze na treninge i dodatne edukacije što se kosilo sa privatnim porodičnim životom koji su potencijalno trebale voditi, ili su vodile.⁸⁰ Nadalje, po pitanju sklapanja braka i statusa udatih učiteljica, Moch također navodi stav Octave Grearda, direktora jedne od osnovnih škola u Parizu tog doba, prema kojem on vidno izražava svoje nezadovoljstvo praksom koja se njeguje u Americi, a to je da udate učiteljice trebaju napustiti službu. Naime, on govori da se one odbacuju u momentu kada su stekle više znanja i iskustva, što prema njegovom mišljenju nema smisla.⁸¹

Bellaigue navodi da je posebno zanimljivo karakterisanje ženskih zanimanja kao „polu-profesionalnih“, što za ista muška zanimanja nije bio slučaj. Da se zaključiti da je ovo bio odraz konstruisanja profesionalizma kao muškog, a ne ženskog domena.⁸² Sa Zakonom o obrazovanju 1870. godine (*The Elementary Education Act*, poznat i kao *The Fostar Act*) u Engleskoj, ženama, učiteljicama je dato pravo da budu predstavnice u hiljadama školskih odbora uspostavljenih tokom, i nakon 1870. godine. Također, u parlamentu Velike Britanije tada je objavljeno da je sudjelovanje žena poželjeno u školskim odborima.⁸³ Donošenjem zakona početkom 1880-ih godina, došlo je do izrazito velikih promjena u obrazovanju u Francuskoj i Engleskoj, što se odrazilo na ulogu učiteljica. Otvaranjem sekularnih škola sve je veća bila potreba za učiteljicama, a posljedično poslove narodnih vjerskih učiteljica su gubile časne sestre, koje su u Francuskoj bile zaslužne za širenje većinom crkvenog obrazovanja. Osim časnih sestara, sa otvaranjem sekularnih ženskih škola, učitelji su sve manje bili potrebni jer su ih zamijenile učiteljice.⁸⁴

U analima ženske historije, viktorijanske žene srednje klase bile su željne obrazovanja i mogućnosti da budu zaposlene. Rayu Strachey, borac za pravo glasa i naučnik s početka 20. stoljeća smatrao je da je do prvih feminističkih pokreta došlo jer su žene smatrane „beskorisnim“. Potraga za svrhom potakla je siromašne žene da se bave nedovoljno plaćenim zanimanjima

---

⁷⁹ Moch 1988, 302.

⁸⁰ Isto, 303.

⁸¹ Isto, 302.

⁸² Isto.

⁸³ Martin 1999, 2.

⁸⁴ Moch 1988, 303.

(guvernanta, pratilja ili krojačica).⁸⁵ Slučaj koji je bio gotovo isti u Francuskoj, postojao je i u Velikoj Britaniji. Naime, u prvoj polovini 19. stoljeća, kada su mnoge žene počele da se bave učiteljskim poslom, osuđivane su da su amaterke i da se tim bave jer su željne profita. Ipak, bolja proučavanja ovog pitanja nameću drugačiji zaključak. Učiteljice iz privatnih škola u prvoj polovini 19. stoljeća su tražile određenu vrstu obuke za svoj rad uz očekivanje da će postati učiteljice. Nadalje, čak i ukoliko su se tim poslom počele baviti iz nužde (porodični bankrot i sl.) mnoge od njih su nastojale proširiti svoja znanja. Zanimanje učiteljica za obuku i predanost učiteljskom poslu vrlo je često zanemarivano.⁸⁶

Do 1880-ih pojavila se nova slika o „profesionalnoj“ srednjoškolskoj profesorici u školama za djevojke koja je, bez obzira na razloge koji su je naveli da počne predavati i raditi kao profesorica, bila kvalificirana za svoj posao i posvećena pružanju dobrog obrazovanja svojim učenicama. No, i u ovim slučajevima ona je smatrana usidjelicom srednje klase koja je odabrala poučavanje, oblik javne aktivnosti, kako bi obavljala tradicionalnu ulogu žena, odnosno službu drugima. Kao i guvernante, i ove su se žene smatrale neobičnima.⁸⁷ Gertrude Tuckwell,⁸⁸ jedno je vrijeme radila u osnovnoj školi, a kao i mnoge druge žene iz njene klase, morala se boriti s nekom vrstom društvene stigme vezane za žene koje su zarađivale sebi za život. Samo je od inteligentnih i razboritih žena naišla na razumijevanje da je to častan, a ne nedostojanstven posao. Ni majka Gertrude Tuckwell nije najbolje prihvatila njenu želju da radi i zarađuje, jer se to kosilo sa starim viktorijanskim običajima.⁸⁹ Naime viktorijanski običaji i očekivanja od žena bili su često strogi i ograničavajući. Majčinstvo i briga o domaćinstvu bili su krajnji ciljevi viktorijanske žene. Njihovo obrazovanje često je svedeno samo na osnovne vještine. S druge strane, od muškaraca se očekivalo da zarađuju i rade, te izdržavaju porodicu.⁹⁰ U viktorijanskoj Engleskoj (1837-1901) žene su se suočavale sa mnogo društvenih restrikcija. Imale su ograničena prava i nisu mogle glasati. Žene srednje klase vrlo često su bile dužne baviti se samo poslovima vezanim za domaćinstvo, a njihov položaj bio je „prirodno“ drugačiji nego položaj muškarca. Ipak, ovo je period u kojem su se počele

---

⁸⁵ Copelman 1996, 25.

⁸⁶ Bellaigue 2007, 101.

⁸⁷ Copelman 1996, 24.

⁸⁸ Gertrude Tuckwell (1861-1951) bila je britanska sindikalna organizatorica i aktivistica za prava žena. Ona se u početku školovala za učiteljicu, ali od 1893. postala je duboko predana ženskom sindikalizmu i pravima na zapošljavanje. Preuzeto sa: <https://www.encyclopedia.com/women/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/tuckwell-gertrude-1861-1951> (9.1.2024.)

⁸⁹ Isto, 11.

⁹⁰ Preuzeto sa: <https://backinthedayof.co.uk/gender-roles-in-the-victorian-era> (9.1.2024.)

nazirati promjene. Ovo je vrijeme kada je počeo da se nazire progres u ženskom obrazovanju kao i u njihovom društvenom statusu.

S druge strane, u Škotskoj poštovanje učiteljske profesije datiralo je i prije Unije s Engleskom. Do 19. stoljeća Unija je općenito bila prihvaćena u Škotskoj, ali je bilo potrebno zadržati škotsku posebnost, kako ne bi došlo do stapanja s engleskim običajima i identitetom. Tamo se mnogo pažnje pridavalo obrazovanju iz razloga što se smatralo da je ono ključ za očuvanje škotskog identiteta i nacionalnosti. Na taj način pružan je otpor anglizaciji, čiji je jedan od aspekta bila brojčana dominacija žena u osnovnom obrazovanju i u učiteljskoj profesiji, što do tada nije bio trend u Škotskoj.⁹¹ Na žene, domaćice, u Škotskoj se gledalo kao na čuvarice nacionalne kulture.

Naime, smatralo se da sve učiteljice nemaju jednako obrazovanje i da veći dio njih nije ni diplomirao. Zbog ovoga je bila loša kvaliteta obrazovanja koje su one nudile, a to obrazovanje svodilo se samo na osnovne grane, što je prema Škotima bila engleska praksa. S ovim u vezi je zbog lošeg ženskog obrazovanja došlo do potkopavanja škotske nacije. Na certificirane učiteljice se gledalo drugačije u odnosu na univerzitetski obrazovane učitelje (*dominie*). Također, u Škotskoj je postojalo otpor podučavanju ženske djece domaćim predmetima u školi. S ovim u vezi, Škoti, posebno siromašniji dio stanovništva, su smatrali nepotrebnim da im se djeca u školama uče tim stvarima, budući da su isto mogla naučiti od svojih majki kod kuće.⁹² Zanimljivo je da su se roditelji bunili što se obrazovanje djevojčica mnogo vezalo za predmete iz domaćinstva i ručnog rada. Osim što su se roditelji bunili da se djeca podučavaju tim predmetima i budu „sluge“ učiteljicama, čiste podove i sl., nezadovoljstvo je postojalo i među nastavničkim kadrom.⁹³ Poznat je slučaj učiteljice iz Glasgowa, Janet Anderson, koja na svojim časovima nije podučavala ručni rad. Nailazila je na mnogobrojne kritike, no direktor je nije disciplinirao već je on napustio školu, a ne ona. Svojom udajom napustila je učiteljski poziv 1883. godine, iako tamo nije postojao zakon koji je to nalagao.⁹⁴

Trend pohađanja učiteljskih škola (engl. *Normal schools*, tal. *Scuola Normale*) postojao je i u Italiji 19. stoljeća, kao što je bio slučaj u Francuskoj i Engleskoj, gdje su djevojke iz srednje klase

---

⁹¹ McDermid 1997, 96.

⁹² Isto, 97.

⁹³ McDermid 1997, 98.

⁹⁴ Isto.

mogle nastaviti svoje obrazovanje. Početkom 1870-ih godina u Italiji su zabilježeni prvi upisi djevojaka u gimnazije. Prema *Casatijevom zakonu* iz 1859. godine, upis djevojkama nije zabranjivan ali su, iz nepoznatih razloga, direktori odbijali njihove prijave.⁹⁵ Italijanski univerziteti su otvoreni za žene od 1889. godine, kada je *uredbom Bonghi* to i zakonski odobreno. Od tog momenta sve je veći broj djevojaka bio upisan i u srednje škole, kao i na italijanske univerzitete.⁹⁶ Do početka 20. stoljeća 90% djevojaka koje su završavale školovanje na nekom od univerziteta u Italiji imale su zvanje učiteljice. Ipak, ovo nije značilo da su posao pronalazile lako. Naprotiv, predavati su mogle samo u određenim razredima za djevojčice.⁹⁷

S druge strane, u Istočnoj Evropi, u oblastima Ruskog Carstva, krajem 19. i početkom 20. stoljeća većinu nastavnih mjesta u državnim školama počele su zauzimati učiteljice, kao što je bio slučaj i u drugim dijelovima Evrope te u Sjedinjenim Američkim Državama. Njihov materijalno-pravni status se pokušavao podići na zakonodavnoj razini. Međutim, uprkos tim pokušajima učiteljice u narodnim školama u Ruskom Carstvu su i dalje imale dosta niži status od muških kolega u tom značajnom historijskom periodu. Razlog tomu leži u činjenici da položaj žene u tom periodu nije bio jednak muškarcu, one nisu bile punopravni članovi društva, a proces ženske emancipacije tekao je znatno sporije u Rusiji, za razliku od drugih, ranije pomenutih, zemalja.⁹⁸ Ženski pokret se u Rusiji počeo razvijati mnogo kasnije nego u evropskim zemljama, mogućnosti za napredovanje žena bilo je mnogo manje, a uz to žene su se rjeđe okretale profesionalnim karijerama i javnom djelovanju. Većinom su se djevojke školovale u djevojačkoj gimnaziji ili u nekom obliku crkvene škole gdje su mogle steći zvanje narodne učiteljice.⁹⁹ Obrazovni ciljevi u ženskim gimnazijama bili su drugačiji od obrazovanja za dječake. Prema *Pravilniku o ženskim školama* Ministarstva narodne prosvjete iz 1860. godine, obuka učenica bila je usmjerena uglavnom na pružanje vjerskih i moralnih pojmova i znanja potrebnih svakoj ženi, posebno budućoj ženi i majci.¹⁰⁰

Ovo je pokazatelj da su neki zapadnoevropski trendovi bili prisutni i u istočnom dijelu Evrope, ali ne treba zanemariti ni razlike. I ovdje se smatralo da je primarna uloga žene bila uloga majke

---

⁹⁵ Pironi 2021, 86.

⁹⁶ Isto, 84-87.

⁹⁷ Pironi, 84-87.

⁹⁸ Zhilkibaeva 2021, 806.

⁹⁹ Isto, 808.

¹⁰⁰ Saifullova et al. 2016, 3084.

pa se u skladu s tim i ponašalo. S tim u vezi, znanje koje su žene tu mogle dobiti bilo je drugačije od onog namijenjenog učiteljima, što otkriva rodni aspekt obrazovnog sistema i u Rusiji, kao i u drugim evropskim zemljama obrađenim u ovom radu. Rad u obrazovnom sistemu u Rusiji ovog vremena nije bio zahvalan ni za učitelje zbog loših plata i uloge muškarca kao glave porodice. Onda možemo zamisliti koliko je loš bio položaj učiteljica! One su bile te koje su češće službu napuštale prilikom udaje i osnivanja porodica. S vremenom, broj učitelja se smanjivao a broj učiteljica povećavao, gdje je procenat zaposlenih učiteljica bio 70-75%.¹⁰¹ U Ruskom Carstvu postojale su osnovne i srednje škole te visokoškolske ustanove.¹⁰² Uvjeti rada nisu bili povoljni, pa se tako njihov privatni život usko vezivao uz poslovni, o čemu svjedoče i uvjeti stanovanja narodnih učiteljica. Naime, veoma često učiteljice su morale iznajmljivati prostorije, jer su se stalno selile i nije bilo sigurnosti da će se zadržati na jednom mjestu. Njihovi stanovi, sobe, su se često nalazile u sklopu škole što je onemogućavalo njihov privatni život i uskraćivalo slobodu. Zhilkibaeva navodi podatak iz pokrajine Kazan u kojoj je stan učiteljice bio u samoj učionici, što je onda posljedično utjecalo na njihov privatni život, koji nije bio odvojen od poslovnog tj. javnog.¹⁰³

Društvena aktivnost učiteljica u Ruskom Carstvu povezana je s porastom njihovog broja. Naime, njihov sve veći broj utjecao je na određene promjene u društvu. One su počele djelovati na Ministarstvo javnog obrazovanja da se i njima kao i muškim kolegama osigura dopust za odmor, što do tada nije bio slučaj jer su zakoni išli na ruku muškarcima.¹⁰⁴ Druga karakteristika učiteljske svakodnevice i društvene aktivnosti bio je odnos s lokalnim stanovništvom, kao i svakodnevno susretanje s pretjerano strogim zakonima, volostskim činovnicima koji im nisu na vrijeme isplaćivali plate, pa su učiteljice morale više puta ići u okružno vijeće. Sudjelovanje u revolucionarnom pokretu postalo je dio svakodnevnog rada učiteljica u ovom periodu. Zbog ovoga su mnoge od njih, ukoliko se nisu uklapale u političke šablone, opravdano ili ne, gubile svoje licence i mogućnost daljnjeg rada u školama.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Prytz, Westberg 2022, 18.

¹⁰² Saifullova et al. 2016, 3083.

¹⁰³ Zhilkibaeva 2021, 809.

¹⁰⁴ Isto, 810.

¹⁰⁵ Zhilkibaeva 2021, 811.

3.1. Plata, uvjeti rada i društvena aktivnost učiteljica krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Profesionalna segregacija prema spolu krajem 19. i početkom 20. stoljeća nije bila fenomen. Položaj žene na tržištu rada bio je drugačiji od položaja muškarca tog perioda. S ovim u vezi, posao učiteljice bio je među prvim kojim je žena mogla imati. Posljedično, muškarci su se sve manje bavili tim poslom.¹⁰⁶ U vrijeme industrijske revolucije u Velikoj Britaniji razlika u platama muškaraca i žena bila je velika, čak dvije trećine manja za žene. Neki ekonomski historičari navode da je ta razlika mogla biti uvjetovana kvalitetom i količinom rada, no ova postavka u većini slučajeva nije temeljena na konkretnim dokazima.¹⁰⁷ Ekonomski i ideološki faktori bili su važni u 19. stoljeću kao preduslov za prevlast žena u nastavi. Na strani potražnje, feminizacija poučavanja bila je olakšana povećanjem potražnje za učiteljicama, što je zauzvrat proizašlo iz rasta stanovništva i povećane predanosti univerzalnom obrazovanju. Sjedinjene Američke Države su u to vrijeme bile među vodećim državama svijeta po postotku upisane djece u škole. Štoviše, česte smjene nastavnika omogućile su prilično brzu feminizaciju nastave.

Postoji nekoliko razloga koji su doprinijeli angažiranju i poticanju mladih žena da se obrazuju, a zatim i rade u obrazovanju. Naime, mlade žene su se sve više obrazovale, a kućanske usluge su sve rjeđe bile potrebne njihovim roditeljima jer se proizvodnja selila iz kuće i preusmjeravala na fabrike. Stoga su mlade obrazovane žene predstavljale sve veći broj budućih učiteljica, kao i drugih zaposlenih radnica.¹⁰⁸ Još jedan faktor ponude u feminizaciji nastave bilo je isključenje žena iz alternativnih zanimanja. Dok su se obrazovani mladići počeli kretati prema alternativnim prilikama za posao izvan nastave, većini žena iz srednje klase te su alternative bile nedostižne. Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da bez obzira što su žene mogle raditi u školama kao učiteljice i to za manje plate nego njihove muške kolege, one tamo nisu zapošljavane tek tako.¹⁰⁹ Tek nakon građanskih revolucija, a posebno u 19. stoljeću, žene su počele biti uključivane u obrazovanje. U Austro-Ugarskoj Monarhiji je zakonom iz 1869. godine ženama dopušteno da predaju samo u prva četiri razreda osnovne škole. U Sjedinjenim Američkim Državama, plate također nisu bile

---

¹⁰⁶ Strober, Lanford, 1986., 212.

¹⁰⁷ Burnette 1997, 257.

¹⁰⁸ Strober, Tyack, 1980, 494.

¹⁰⁹ Isto, 495.

jednake.¹¹⁰ Carter navodi da su se iste mijenjale u visini u zavisnosti od gradova u koje su učiteljice dobijale premještaje. Njihov socijalni položaj bio je diktiran visinom plate jer su u skladu s njom sebi određivale svakodnevni život. U Americi učitelj s pet godina radnog iskustva imao je godišnju platu 534 dolara, dok je učiteljica s istim iskustvom imala platu 504 dolara.¹¹¹ Niže plate za učiteljice pravdane su i stereotipom da žene nisu dobre u disciplini kao muškarci, niti da mogu kontrolirati veći razred, a posebno ne veće muško odjeljenje.¹¹²

Na primjeru Velike Britanije u 19. stoljeću možemo zaključiti da su zbog diskriminacije u obrazovanju žene imale niži nivo obrazovanja i znanja od muškaraca, koji je onda također korišten za opravdavanje niže plate i socijalnog položaja u odnosu prema njihovim kolegama. Nadalje, učitelji su mogli podučavati prirodne i društvene nauke, za razliku od djevojaka čija se naobrazba bazirala na podukama iz oblasti domaćinstva, a sve u cilju njihove pripreme za ulogu supruge i majke. Prema tome, kada su zapošljavane u školama, učiteljice su zarađivale niže plate od učitelja.¹¹³ Također, za muškarce se smatralo da su oni ti koji treba da uzdržavaju svoje porodice pa su im plate i zbog toga bile više. S ovim u vezi, smatralo se da je zaposlenje žene njena želja a ne uvijek potreba. Društveno prihvaćeno bilo je i mišljenje da plaćeni rad ženama narušava njihovu „otmjjenost“.

Međutim, dio ove razlike u platama upravo odražava činjenicu da su učiteljice imale manje vještina i zbog toga su predavale manji broj predmeta. Dok se zahtijevalo da učitelj bude onaj koji zna dobro pisati i koji razumije osnove aritmetike to se nije zahtijevao od učiteljice. Zapravo, osim ovoga, muška udruženja su i sprječavale žene u sticanju vještina koje bi im pomogle da pariraju muškarcima u polju rada.¹¹⁴ Zaključuje se da je razlika u vještinama među spolovima rezultat diskriminacije u pristupu školovanju, a razlika u platama se direktno može objasniti kao rezultat upravo diskriminacije u načinu obrazovanja žena. Osim što su bile slabije plaćene, njihovo djelovanje bilo je praćeno borbom za psihičkom i fizičkom sigurnošću. U ruralnim područjima su

---

¹¹⁰ Iako Sjedinjene Američke Države nisu uži predmet proučavanja ovog rada, smatram da treba pomenuti činjenicu da ni preko Okeana stanje nije bilo mnogo bolje. Carter, koja je posvetila studiju položaju učiteljica, njihovim platama i socijalnom stanju van učionice u Sjedinjenim Američkim Državama, navodi da su 1905. godine učiteljice osnovnih škola primale godišnju prosječnu platu od 650 dolara, dok su njihove muške kolege zarađivale 1161 dolar. U srednjim školama muškarci su primali prosječnu platu od 1303 dolara godišnje, dok su žene zarađivale 903 dolara. Nnaglašava da su se plate razlikovale od jednog dijela zemlje do drugog. Carter 2002, 14.

¹¹¹ Carter 2002, 16.

¹¹² Kyle 1992, 469.

¹¹³ Burnette 1997, 272.

¹¹⁴ Isto, 272-273.

one bile posebno ugrožene, te su se suočavale s mnogo izazova. Mnoge od njih suočavale su se s nasiljem, a vrlo često nasilnici su bili muškarci. Backman i Westberg spominju primjere o nasilju nad učiteljicama u Rusiji, Irskoj, Britanskoj Kolumbiji, a posebno se osvrću na stanje u Švedskoj. Iako nasilje i uznemiravanje nije bilo dio svakodnevnog života učiteljica, samo iskustvo i izloženost istom predstavljalo je emocionalnu brigu i strah u svakodnevnom životu.¹¹⁵ Usamljenost i strah među učiteljicama u švedskim školama, posebno u ruralnim područjima, bila je sveprisutna, a o tome svjedoče zabilješke iz novinskih članaka od kraja 19. stoljeća. Zabilježene su pljačke, fizičko, psihičko i seksualno nasilje.¹¹⁶

O jednakosti učitelja debatiralo se u Hrvatskoj 23., 24., i 25. augusta 1871. godine kada je održana Prva hrvatska učiteljska skupština koja je u Zagrebu okupila preko 1000 učitelja i učiteljica iz svih hrvatskih krajeva. Tom prilikom Marija Fabkovička iz Zagreba je pred Skupštinom predstavila problem i postavila pitanje koje se ticalo (ne)jednakosti učiteljica i učitelja (i ženskih škola) pred općinskim školskim odborom: *Slavna skupštino! Ovom se točkom daje učitelju pravo glasa u obćinskom školskom odboru, buduć smo osvjedočeni, da će učitelj poznajući najbolje potrebe svoje škole i najbolje obćinu o tih potreboočah izvješćivati. Nu moja gospodo, ženske škole imaju puno toga što opet samo učiteljice dobro poznaju, pa s toga predlažem, da se uz učitelja dade virilni glas u obćinskom školskom odboru i učiteljici.*¹¹⁷ Ovaj prijedlog bio je kasnije prihvaćen pred skupštinom.

Na spomenutoj Skupštini, učiteljica Marija Jambrišak oglasila se i po pitanju nejednakosti učitelja i učiteljica i njihovih plata. Naime, na toj Skupštini izdata su *Prava učitelja* od kojih prvo glasi: *1. Učitelju neka se odmjeri takova plaća, da njom bezbrižno i bez ikakova drugog zanimanja bio na selu ili u gradu pristojno svome stališu sa svojom obitelju živiti može. Plaće od najmanje 600, 700 i 800 for. prema mjestom i mjestnim okolnostim smatraju se k tomu neobhodno potrebnimi, a dulje služećim učiteljem neka se plaće petgodišnjimi doplatami od 10% povišavaju.*¹¹⁸ Marija navodi: *Osim ovih jur prihvaćenih resolucija stvorene su još njekeje resolucije.. Učiteljicam neka se držeći se izreka: jednaki posao jednaka plaća; jednako pravo za*

---

¹¹⁵ Backman, Westberg 2022, 21-22.

¹¹⁶ Isto, 23-26.

¹¹⁷ Obća hrvatska učiteljska skupština 1871, 53.

¹¹⁸ Isto, 109.

sve – određuje isto toliko plaće i doplate kao i učiteljem.¹¹⁹ Borba za jednake plate trajala je dugo, a bez obzira na zakone i rezolucije o jednakim platama za učitelje i učiteljice, oni su i dalje kao državni službenici imali najniža primanja.

Osim diskriminiranja sa ekonomskog stajališta, ženama je zabranjivano da se udaju i da nastave raditi kao učiteljice. Takva praksa zabilježena je i u drugim državama Evrope s kraja 19. i početka 20. stoljća.¹²⁰ Uvođenje zakonskog celibata u Austro-Ugarskoj 1888. godine, Dulibić-Paljar objašnjava interesantnom tezom. Ona navodi da se uvođenje celibata za učiteljice uvodi u trenutku kada su one počele zauzimati sve izraženiju ulogu u javnom životu, što je predstavljalo prijetnju njenom prirodnom okruženju – porodici i domaćinstvu.¹²¹

Učiteljice su se pokazale najistaknutijom snagom u razvoju, vođenju i širenju vizije ženskih organizacija. One su odigrale važnu ulogu u širenju ženskog pokreta kroz svoje članstvo u opštim ženskim organizacijama, kao i u grupama posebno posvećenim poboljšanju statusa učiteljica. Prelazeći granice između svojih profesionalnih identiteta i identiteta svoje zajednice, učiteljice su uspostavile veze između škola i reformskih organizacija, oblikovale politike i pružale uzore ženama.¹²² Neke učiteljice su nakon napuštanja svog učiteljskog poziva nakon braka osnivale druga udruženja. Martha E. White je tako osnovala *Ženski klub*. Zahvaljujući prostoru koji je imala unutar tog udruženja uspjela je da i nakon sklapanja braka nastavi s predavanjem.¹²³ Društvena aktivnost učiteljica vidljiva je i na skupovima, kao što je pomenuta Skupština u Hrvatskoj, koja je učiteljicama dala prostor za iznošenje mišljenja i nezadovoljstva u želji za poboljšanjem njihovog položaja. Društvena aktivnost učiteljica možda se najlakše može pratiti i kroz njihov publicistički rad. Naime, mnogo je zabilježenih učiteljica svoje istraživačke radove slalo i objavljivalo u časopisima diljem Evrope.

Ipak, 1905. godine nezadovoljstvo među ženama u hrvatskoj prosvjeti je i dalje postojalo. Nejednakost i nemogućnost napredovanja je nažalost nastavljena, nisu mogle postati direktorice škola bez obzira na trud i zalaganje, plate su i dalje bile niže od plata koje su primali muškarci. Direktorsku poziciju žene su mogle zauzeti samo u ženskim višim školama ili ženskom liceju.

---

¹¹⁹ Obća hrvatska učiteljska skupština 1871, 128.

¹²⁰ Blasin, Marković, 2006, 79.

¹²¹ Dulibić-Paljar 2023, 183-184.

¹²² Carter 2002, 20.

¹²³ Isto, 20.

Kako Batinić prenosi, 1905. godine Irena Catinelli je za položaj učiteljica rekla da je *u nas još dosta jadan*.¹²⁴

Feminizam je u svojim brojnim oblicima vodio učiteljice u njihovim reformskim naporima. Iako su se feminističke ideologije održale, mali je broj učiteljica koje su se nazivale feministicama. Bilo da su se učiteljice i njihove organizacije identificirale kao feminističke ili ne, njihovi pokušaji da oblikuju svoj život su bili sveprisutni. Intelektualno motiviranje i veće plate, poboljšanje radnih uvjeta i proširene mogućnosti bili su neki od ciljeva kojima su težile krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u Evropi ali i u Sjedinjenim Američkim Državama.¹²⁵

---

¹²⁴ Batinić 2008, 199.

¹²⁵ Carter 2002, 3.

4. Uređenje ženskih učiteljskih škola u hrvatskim i slovenskim zemljama krajem stoljeća

Razvoj obrazovanja, školstva i položaja učiteljica direktno je povezan u hrvatskim i slovenskim zemljama ovog perioda, jer su te zemlje bile pod upravom Habsburške Monarhije.¹²⁶ Politička podjela i uprava nad hrvatskim teritorijem bila je različita. Teritorij Kraljevine Hrvatske i Slavonije bio je pod ugarskim dijelom Monarhije, a Dalmacija i Istra bile su pod upravom austrijskog dijela Monarhije. Zbog ovoga su postojale određene razlike i u uređenju škola i njihovih nastavnih planova i programa. Generalno gledano, austrijski dio bio je napredniji od ugarskog (hrvatskog) u smislu promjena.¹²⁷ S druge strane slovenske zemlje su bile podijeljene u nekoliko područja (Kranjska, Koruška, Štajerska, Gorica i Gradiška, Istra i Trst), ali su većinu Slovenci imali u Kranjskoj i dijelom u Gorici.

Od vremena uspostave dualističke Austro-Ugarske Monarhije 1867. godine došlo je do značajnih promjena koje su utjecale na oblikovanje obrazovanja u hrvatskom društvu. Naime, 1868. godine potpisana je *Hrvatsko-ugarska nagodba*, kojom je određeno državno uređenje između Hrvatske i Ugarske unutar Austro-Ugarske Monarhije. Donesena je odluka prema kojoj su finansije, porezni sistem, carine, saobraćaj, vojska te trošak kraljeve krunidbe bili zajednički poslovi. U nadležnosti autonomnih hrvatskih ograna vlasti, odnosno hrvatskog bana, Sabora i Zemaljske vlade, bilo je pravosuđe, upravno-unutrašnji poslovi, crkveni poslovi i nastava.¹²⁸ Promjene u hrvatskom društvu bile su primjetnije u drugoj polovini 19. stoljeća. Procenat obrazovanih žena bio je nizak.¹²⁹ Prestižom se smatralo kada su djevojke svirale klavir i govorile neki strani jezik, međutim taj nivo obrazovanja i dalje je bio nedovoljan. Iako su postojale djevojačke škole, na početku im je bilo zabranjeno pohađati gimnazije. U djevojačkim školama odgajane su za domaćice, supruge i majke. Elita je smatrala da se kod žena mora poticati nacionalna svijest jer bi na taj način žene trebale utjecati na svoju djecu. Lošim utjecajem smatralo

---

¹²⁶ Govekar-Okoliš 2019, 568.

¹²⁷ Govekar-Okoliš 2019, 576-577.

¹²⁸ Šidak et al, 1968, 39.

¹²⁹ Prema popisu stanovništva za Hrvatsku iz 1869. godine bilo je pismeno samo 11% žena starijih od 6 godina, a 86% ih je bilo potpuno nepismeno. Procenat pismenih muškaraca bilo je 23%, a nepismenih 74%. Preostalih 3% nedostaje i kod autora. Šego 2011, 145.

se čitanje strane literature i članaka. Promicanjem hrvatskih časopisa i literature željelo se uticati na građanski sloj žena, što se i radilo sa organiziranjem predavanja za žene u „Viencu“.¹³⁰

U slovenskim zemljama, prema zakonu iz 1869. godine, ženske učiteljske škole trebale su postati četverogodišnje. Ipak, obrazovanje se razlikovalo od regije do regije, pa prema tome škole u slovenskim, ali ni hrvatskim zemljama nisu postale četverogodišnje u isto vrijeme.¹³¹ U poređenju austrijskog nastavnog plana i programa iz 1870. godine za četverogodišnje ženske učiteljske škole i nastavnoga plana i programa iz 1889. godine za četverogodišnje ženske učiteljske škole u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno ugarskom dijelu, vidljive su razlike u broju obaveznih izbornih predmeta, kao i broja sati, kojih je u austrijskom planu bilo više.¹³² Ove škole u Dalmaciji, koja je bila pod austrijskom upravom, bile su trogodišnje zbog dalmatinskog zemaljskog zakona koji je na snazi bio do 1904. godine. Sve razlike u organizaciji škole i nastavnom planu i programu bile su izravno povezane sa zakonodavnim razlikama.¹³³

Od vremena vladavine bana Ivana Mažuranića (1873-1880) uvedene su kulturne, obrazovne i upravne reforme, a hrvatski je postao službeni jezik u školama. Povoljni uslovi za osamostaljivanje školstva dogodili su se upravo s početkom vladavine ovog bana. Od 1871. do 1874. godine doneseni su prvi hrvatski školski zakoni, a praktična primjena istih počela je 1874. godine od kada Hrvatska prvi put samostalno i autonomno uređuje školstvo.¹³⁴ Hrvatsko školstvo u ovom periodu sačinjavale su pučke škole, zatim gimnazije, a najveći stepen obrazovanja predstavljali su fakulteti. Uvođenjem *Zakona ob ustroju pučkih školah i preparandijah* 1874. godine došlo je i do promjena u organizaciji škola, a uvedeno je i obavezno školovanje.¹³⁵ Izvršena je sekularizacija obrazovnog sistema, a time je uspostavljena i kontrola države nad školstvom. Vjerski predmeti su bili pod nadzorom vjerskih ustanova (crkve).¹³⁶ Važnost svjetovnog obrazovanja i odgoja odrazila se i u građanskom, državnom i nacionalnom aspektu. Škole su postale prepoznatljive nacionalne

---

¹³⁰ Isto, 144.

¹³¹ Isto, 579.

¹³² Govekar-Okoliš 2019, 577-578.

¹³³ Govekar-Okoliš 2019, 577.

¹³⁴ Munjiza 2009, 41.

¹³⁵ Glavan 2022, 177.

¹³⁶ Obrazovanje je postalo obavezno. Roditelji koji svoju djecu nisu slali u škole bili su opominjani, a bilo je slučajeva gdje su morali platiti i kaznu u visini 1-10 forinti, ukoliko je nisu mogli platiti prijetila je kazna boravka u zatvoru u trajanju jedan ili dva dana. Ono što je vidljivo jeste državna upletenost u obrazovanje što ranije nije bio slučaj. Župan 2009, 232.

institucije pod hrvatskom samostalnom kontrolom.¹³⁷ Zakonom iz 1874. godine učiteljima i učiteljicama garantirana su određena prava. Osigurana je bila godišnja plata i penzija nakon 30. godina radnog staža, status državnog službenika, te je poboljšán sveukupni socijalni status učiteljskog kadra u Hrvatskoj.¹³⁸ Ovim zakonom određeni su nastavni predmeti za polaganje u muškoj i ženskoj preparandiji i bili su to: nauka vjere, pedagogija, hrvatski jezik, njemački jezik, zemljopis, povijest, prirodopis, prirodoslovlje, matematika, gospodarstvo, krasopis, geometričko pisanje, pjevanje, glazba, kućanstvo i gimnastika.¹³⁹ U tom periodu proširila se mreža škola, povećao se broj njenih polaznika, a obaveza školovanja postala je čvršća, što je rezultiralo jačim utjecajem obrazovanja na kulturni razvoj i opću svijest naroda. Kako je navedeno, Zakonom iz 1888. godine ženske učiteljske škole postaju četverogodišnje, zbog čega je došlo do promjene u organizaciji i nastavnom planu i programu. Naime, veći broj časova bio je iz oblasti pedagogije i praktičnih vježbi, zatim hrvatskog ili srpskog jezika, geografije, povijesti i ustava, matematike i geografskog pisanja i ženskog ručnog rada. Najmanju satnicu od obaveznih nastavnih predmeta imali su Fizika i Gimnastika.¹⁴⁰

Od 1869. do 1914. godine došlo je do razvoja i otvaranja ženskih učiteljskih škola na području hrvatskih i slovenskih zemalja. Međutim, usporedbom po godinama trajanja i broju tih škola dolazi se do zaključka da ih je više bilo u slovenskim zemljama gdje je djelovalo njih ukupno jedanaest, a u hrvatskim zemljama sedam.¹⁴¹

---

¹³⁷ Govekar-Okoliš 2019, 592.

¹³⁸ Munjiza 2009, 43.

¹³⁹ Rosandić 2013, 11.

¹⁴⁰ Govekar-Okoliš 2019, 580.

¹⁴¹ Isto, 583-584.

5. Odgoj, obrazovanje i položaj učiteljica u hrvatskom društvu

Marija Fabković se na Skupštini 1871. godine¹⁴² oglasila sa stavom o tome kakav je bio položaj žena u društvu i njihovoj „ograničenosti“: *K ukazom kralja ignoranstva spadalo je ponajglavnije izključenje „žene“ od svakog duševnoga rada, nesamo to, već željeznimi zaporami zabijala su se pred njom vrata svake znanosti. S toga je sve nastojanje svih dosadanjih reformatora čovječanskoga pokoljenja moglo uspjeti samo na pola, a niti na toliko, jer ženi pripada oplemenjivati dušu, srce čovjeka, što glupa, znanstveno neobražena žena činiti nemože, jer bi inače i od životinjske matere moglo zahtijevati da oplemenjuje svoju mladinu.* A kada je riječ o odgoju kod kuće navodi da trebaju uzajamno djelovati i otac i mati.¹⁴³ Jasno je nezadovoljstvo koje su žene osjećale prema ograničenjima s kojima su se susretale. Uskraćivanje obrazovanja nije moglo dovesti do napretka u društvu, sve i da se od nje samo očekivalo da odgaja djecu i da se ne školuje. Javnost je bila podijeljena po pitanju odgoja i obrazovanja žena i promjene njihovog položaja u društvu. Također, nastavni planovi i programi nisu bili jednaki za dječake i djevojčice. Nastojalo se, gdje god je bilo moguće, razdvajati muške i ženske razrede. Budući da je svrha odgoja djevojke bila da bude dobra majka, žena i domaćica pa su se i predmeti uglavnom vezali za domaćinstvo i praktičan rad. Društvena očekivanja i moralna svaćanja su opravdavala različit pristup obrazovanju dječaka i djevojčica. Do promjena će doći tek u drugoj polovini 19. stoljeća s drugačijim shvaćanjem uloge i mogućnosti žena.¹⁴⁴

Nadalje, konzervativni krugovi u potrebi ženskog obrazovanja vidjeli su prijetnju tradiciji i podjeli uloga, a ženski pokret je tu ideju podržavao jer su se obrazovanjem prenosile intelektualne i moralne vrijednosti na mlade naraštaje. Također, osjećala se opasnost zbog manjka ženskih škola, jer su ženska djeca posebno iz viših staleža odlazila na obrazovanje u mađarske i njemačke škole, što se direktno kosilo s nacionalnim interesima hrvatskog naroda.¹⁴⁵ Zbog ovakvih nezadovoljstava ne čudi u konačnici što je donesen zakon 1874. godine, koji je garantirao promjene kao i obavezno školovanje. Ipak, napredak nije bio linearan. Do negativnih promjena u odnosu prema učiteljskom kadru, a posebno prema učiteljicama, došlo je tek donošenjem *Zakona*

---

¹⁴² Obća hrvatska učiteljska skupština 1871, 25-27.

¹⁴³ Isto, 57.

¹⁴⁴ Vonić 2012, 23-25.

¹⁴⁵ Šego 2011, 147.

od 31. oktobra 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, koji je, kako Emerik Munjiza navodi, predstavljao *korak unazad*. Socijalna prava učiteljskog kadra su smanjena, a mogućnost odlaska u penziju produžena je sa 30. na 40. godina radnog staža, učiteljice se nisu mogle udati za vrijeme obavljanja službe, a učiteljske plate su smanjene.¹⁴⁶

Oblikovanje ženskog identiteta, kao i formiranje onoga što bi žena trebala da bude tokom 19. stoljeća u hrvatskom društvu vršilo se preko obrazovnog sistema, odnosno putem viših djevojačkih i ženskih stručnih škola. Ženama je, tradicionalno, mjesto bilo u kućama, a njihova primarna uloga majke i supruge sprječavala ih je da budu aktivne članice društva. Javna sfera bila je pretežno namijenjena muškarcima. Pravnim, obrazovnim, a ni ekonomskim putem muškarcima nije zabranjivano niti ograničavano javno djelovanje. Župan navodi da su žene svojim obrazovanjem i odgojem mogle u javnoj sferi da se bave samo određenim poslovima i pozivima, a ovaj autor naglašava da im je samo posao učiteljice bio dostupan.¹⁴⁷

No, ovakav stav je preoštar. Žene od 19. stoljeća počinju intenzivnije da rade i da se nalaze na tržištu rada i to ne samo kao učiteljice. Jedan od problema je što su zanimanja tih žena mnogo manje zastupljena u izvorima. Puljizević tako navodi da su u Dubrovniku od 1851-1871. godine najčešće zabilježena zanimanja za žene bila iz oblasti uslužnih djelatnosti, usluga u domaćinstvima (sluškinje) i rad u tekstilnoj industriji. Na grafikonu zanimanja, kreiranog na osnovu podataka iz matične knjige, a koji autorica Puljizević prikazuje u svom radu, vidljivo je da su žene kao učiteljice činile 2% zaposlenih 1872-1891. godine, dok je procentualno najviše žena i dalje radilo u poslovima vezanim za usluge u domaćinstvima, tekstilnoj industriji, te uslužnim djelatnostima (primalje – bile su školovane za taj posao, a pod nadzorom doktora).¹⁴⁸ U Dubrovniku je kao i u drugim dijelovima Evrope već krajem 19. i početkom 20. stoljeća ženski rad počeo da se prihvaća i shvata kao uobičajena pojava. Žene su u tom periodu, a posebno s početkom 20. stoljeća sve češće zaposlenje nalazile u tzv. *white collar* sektoru, odnosno u pošti, administraciji i drugim

---

¹⁴⁶ Munjiza 2009, 43.

¹⁴⁷ Župan 2009, 232.

¹⁴⁸ Treba napomenuti da su ovi podaci često bili netemeljito prikupljeni jer su korištene matične knjige. Na početku 19. stoljeća većinom su zaposlene žene bile iz nižih slojeva. Vremenom, s različitim političkim promjenama, zaposlenja su sve učestalije tražila i žene iz viših društvenih slojeva. Puljizević 2021, 284-286.

uredskim poslovima.¹⁴⁹ Župan prenosi stav autora Blaža Lorkovića¹⁵⁰ u kojem je sadržana dužnost žene: *Ako je koje zvanje takvo, da bi se žena vršeći ga sdušno, iznevjerila svom pravom zvanju, naime braku, takvo zvanje nije za ženu i ne valja joj ga povjeriti.*¹⁵¹ Ovakav stav odraz je mišljenja društva 19. stoljeća prema zaposlenim ženama, za koje se često smatralo da su nepoželjne i u suprotnosti sa ženskim „urođenim“ sklonostima. Jasno je da ovakva mišljenja nisu spriječila žene u njihovom radu i profesionalnom napredovanju. Također, dokaz da žene nisu bile samo učiteljice jesu danas poznate hrvatske književnice, doktorice, publicistkinje, glumice, skladateljice i glazbenice koje su djelovale tokom 19. stoljeća.¹⁵² Mnoge od njih, posebno ukoliko su bile porijeklom iz plemićkih i bogatih porodica, nastavak svog obrazovanja završavale su u evropskim gradovima, jer su na Filozofski fakultet u Zagrebu mogle da se upišu tek od 1901. godine.¹⁵³

U vrijeme hrvatskog preporoda žene su se sve češće uključivale i u različita udruženja, djelovale su kao autorice i književnice, bile primalje, sluškinje, ali i domaćice. Generacija žena koje su djelovale tokom 1860-ih i 1870-ih godina u Hrvatskoj borile su se za svoj položaj u društvu, a predvodile su ih učiteljice.¹⁵⁴ Učiteljstvo je, pored primateljstva, bilo najzastupljenije zanimanje za žene, a oba su iziskivala prethodno završeno školovanje. Za djevojke u Dalmaciji zvanje učiteljice bilo je najbolja opcija, jer je predstavljalo sigurnu egzistenciju i pristojan društveni položaj.¹⁵⁵

Uloga učitelja i učiteljica bila je od posebnog društvenog značaja. Posebno je istaknuta učiteljica Marija Jambrišak koja se zalagala za unapređenje ženskog obrazovanja. Jambrišak je bila jedna od onih koja je smatrala da samo obrazovana žena može biti dobra majka i supruga. Samo takva žena mogla je uticati na jačanje nacionalnog osjećaja.¹⁵⁶ Marija Jambrišak je u to vrijeme bila jedna od rijetkih učiteljica u hrvatskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije sa završenom višom pedagoškom školom i didaktičko-metodičkim obrazovanjem. Ona se istakla u borbi za bolji društveni i materijalni položaj učiteljstva. Osim toga, bila je jedna od učiteljica koja

---

¹⁴⁹ Isto, 287.

¹⁵⁰ Blaž Lorković (1839-1892) bio je hrvatski pravnik i ekonomista, proučavao razvoj evropskih ekonomskih doktrina i analizirao svjetske gospodarske, političke i društvene prilike promičući očuvanje hrvatskoga nacionalnoga i kulturnoga identiteta. Preuzeto sa: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11900> (10.1.2024.)

¹⁵¹ Župan 2009, 233, navedeno u: Blaž Lorković „Žena u kući i društvu“, Zagreb, 1883, 28.

¹⁵² Erceg, Tataj 2019, 82.

¹⁵³ Katić 2012, 148.

¹⁵⁴ Erceg, Tataj 2019, 81.

¹⁵⁵ Puljizević 2021, 298-299.

¹⁵⁶ Šego 2011, 148.

je kroz svoje djelovanje potencirala potrebu za osnivanjem osnovnih, stručnih, viših i večernjih škola, kao i ukidanje fizičkih kazni.¹⁵⁷ Ona navodi: *Učitelj, učiteljica moraju da se pred djecom svladaju, da sakrivaju svoje slabosti, pa djeca u njima gledaju samo uzore, dok se roditelji pokazuju pred djecom u svim svojim manama i slabostima – često na sablazan nevine djece.*¹⁵⁸ Škole su predstavljale mjesta susreta različitih učenika, a na učiteljima je bila odgovornost njihova odgoja i usmjeravanja. Časopis namijenjen ženama i njihovim porodicama *Na domaćem ognjištu*,¹⁵⁹ osnovan na zahtjev Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, sa odabranim urednicama Marijom Jambrišak i Jagodom Truhelkom, imao je za cilj da *izabranim i popularnim svojim štivom zblizava dom sa školom.*¹⁶⁰ Jambrišak i Truhelka su počele snivati o organiziranju hrvatskih učiteljica zbog jačanja staleške svijesti i zajedničkog nastojanja oko unapređivanja položaja učiteljica. Ipak, vremenom je Jambrišak zaključila da bi bilo učinkovitije osnovati organizaciju. Tako je formiran *klub gospođa* iz kojeg je za veće potrebe formirana *Udruga gospođa kraljevina Hrvatske i Slavonije* na čelu sa banicom.¹⁶¹

Dijelovi iz časopisa *Na domaćem ognjištu* u ovom radu korišteni su s ciljem razumijevanja načina na koji su mlade Hrvatice krajem 19. i početkom 20. stoljeća odgajane. Da su postojale razlike u odgoju djevojčica i dječaka saznajemo iz članka *Ženski život*, gdje autorica Jambrišak ističe razliku između dječaka i djevojčica, te opisuje reakcije kada se tek djeca rode. Ona navodi sljedeće: *Kolika je razlika kod narađaja muškoga i ženskoga djeteta! Kad se narodi kraljević – nasljednik, uzbiba zrak sto i jedan hitac iz topova, dok je dvadeset i jedan hitac dosta, kad božje svjetlo ugleda kraljevna. I u jednostavnoj se kolibi sasvim drugačije pozdravlja na pragu života žensko dijete a drugojačije muško. Koliko razočaranja, kad je prvorodjenče djevojčica! Nu to*

---

¹⁵⁷ Na Prvoj obćoj hrvatskoj učiteljskoj sjednici 1871. godine sudjelovala je i Marija Jambrišak koja je tada pred Skupštinom iznijela zahtjev i objasnila potrebu za formiranjem narodnih škola. „*Slavna skupštino! Sad se nastoji i radi o tom, da se uz izmjenu misli i nazor ujamči milomu narodu bolja i sretnija budućnost; a to postići, dade se jedino valjanim i zahtjevom vremena odgovarajućim preustrojenjem narodnoga školstva. I doista. Naordna učiona je njegovateljica i promicateljica pučke prosvjete, a pučka prosvjeta jest mjerilo moći i snage, te pouzdan temelj ćudorednosti, blagostanja i svake sreće naroda... Kada se vieća razpravlja o toli važnom predmetu, kao što je preustrojenje narodne učione, nesmije se zaboraviti ni na onaj faktor od koga zavisi sreća i nesreća naroda, - a to je – majka... S toga bilo u nas množina doktora, filozofa i znanstveno naobraženih muževa, a ne valjanih narodnim duhom odgojenih, a ne tudjinstvom opojenih majka neće lje procvasti miloj domovini bolja budućnost.*“ Obća hrvatska učiteljska skuština, 1871., 122- 123.

¹⁵⁸ Jambrišak 1900, 83.

¹⁵⁹ Časopis je štampan u Zagrebu, od 1901 do 1914. godine, 10 brojeva godišnje. Prvih godina uređivale su ga Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka, a potom Milka Pogačić. Časopis je donosio i književne priloge. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15818> (11.10.2023.)

¹⁶⁰ Cuvaj 1913, 410.

¹⁶¹ Isto, 411.

samo za čas, jer se ipak i jedno i drugo srdačno pozdravlja. Ta sretna i blagoslovena je kuća tek onda, kad je grijju i rasvjetljuju traci svjetla iz dječijeg oka...¹⁶² Iz ovoga je jasno da je razlika između ženske i muške djece bila vidljiva od njihovog rođenja, pa s ovim u vezi ne čude ni kasnije razlike koje će biti vidljive u obrazovanju i njihovom društvenom položaju. Također, to je vidljivo i u svakodnevnim situacijama u kojima se može posmatrati ponašanje dječaka i djevojčica istovremeno: *Djeca muška i ženska vrlo rado idu sa svojim roditeljima u šetnju, pa se i tu opaža znatna razlika među spolovima. Dječak lovi leptire i kukce, dok djevojčica sabire cvijeće, vije u kite, i daruje njima roditelje i znance.... od naravi svoje miluje cvijeće.... Djevojčica je više blage čudi dok je dječak osoran.*¹⁶³ Od malena su djevojčice učene da birnu o drugima, budu blage i mile, a uz to ponašaju u skladu sa svojom „prirodnom“ ulogom njegovateljice. Tako ne čudi da je jedno od njihovih „prirodnih“ i društveno prihvaćenih zanimanja bilo učiteljsko zvanje. Suvremenici su učiteljice posmatrali kao majčinske figure dostojne dužnosti za brigu o drugima.¹⁶⁴

U članku *Ženski život*, Marija Jambrišak se dotakla i obrazovanja koje je jedan od osnovnih dijelova odrastanja i odoja. Problematizira postojanje i slanje djece u privatne ili javne škole, pa tako u odbranu javnih škola navodi: *Ima roditelja koji zaziru od javnih škola, jer je polazi smjesa djece iz svih slojeva pučanstva, pa kako bi gospodsko dijete sjedilo uz ono u poderanim haljinama i bosonogo! Ima dosta primjera iz svakidašnjega života, da je ono bosonogo dijete iz pučke škole postalo uglednim mužem, dok je od gospodskoga postao bosonog mladić i muž.*¹⁶⁵ Autorica nije bila za privatne obuke smatrajući da su škole mjesta gdje se otkrije i razvije ličnost djeteta koje je okruženo vršnjacima, dok to nije slučaj ukoliko se dijete odvoji od drugih i školuje privatno. Također navodi da je mnogo bolje dijete slati u školu jer ona može potisnuti loše navike stečene kod kuće. *U školi vladaju stalni propisi i pravila, kojima se svako mora pokoravati, tu su jednaka prava i jednake dužnosti za sve.*¹⁶⁶ Razlog protivljenja privatnim školama može biti i činjenica da su u njima obično radile strane guvernante koje nisu doprinosile širenju domoljubnog osjećaja, koji je Marija smatrala veoma važnim. Marija Jambrišak bila je zaslužna za osnivanje škola za djevojke i ne čudi što se bavila pisanjem o ulozi škole na odgoj djece.

---

¹⁶² Jambrišak 1901, 5.

¹⁶³ Jambrišak 1900, 59.

¹⁶⁴ Puljizević 2021, 300.

¹⁶⁵ Jambrišak 1900, 82.

¹⁶⁶ Isto, 82-83.

Jambrišak je u jednom od svojih radova istakla stav da se ne pridaje dovoljno pažnje u odabiru *uzgojilje*, odnosno učiteljice kojoj u ruke pada velika odgovornost. Tako navodi: *Pa ipak se vrlo malo pazi kod izbora takove. Svijet je vikao vrsnoću uzgojilje pretpostavljati ako je samo usposobljena u govoru tuđih jezika i glasoviranju. Ne pita se, umije li uzgajati i poučavati, da li je potpuno vješta hrvatskome jeziku u govoru i pismu, da li je čudoredna? Kakova joj je prošlost?*¹⁶⁷ Prije nego bi postala učiteljica, djevojka je trebala imati određena znanja i karakteristike. Uloga vjerskih institucija nakon Nagodbe bila je manja, a uloga države u obrazovanju veća.¹⁶⁸ Iako su i djevojčice uključivane u škole one su učile druge vrste predmeta od dječaka, međutim kako navodi one su bile jednako, ako ne i više vrijedne kada su u pitanju školske dužnosti.¹⁶⁹

Na određeni način ona je kritizirala mlade djevojke kojima se život svede na udaju, što može da bude znak njene želje za daljim uspjehom djevojaka. Nakon što su završile nižu školu upisivala se viša škola gdje su neke od njih podučavane kako biti učiteljice. U stručnim i višim djevojačkim školama djevojke su većinu vremena podučavane kako biti *dobre kućanice* jer samo tako ne bi izgubile svoju suštinu.¹⁷⁰ Ukoliko ne nastave svoje obrazovanje nužda je udati se odmah, kao i vježbati kako što bolje obavljati kućanske poslove s majkom. *U dobi od 15-16 godina ili će djevojka na više nauke, da se zvanično naobrazi, ili ostane kod kuće da se uz dobru majku izvježba u svim kućnim poslovima i tako spremi za valjanu domaćicu i suprugu ili pak – kako to većinom danas biva, da ništa u kući ne radi, da čita samo romane, polazi sve moguće zabave – trka za mužem, jer smatra da joj je jedini cilj života udati se.*¹⁷¹

Učiteljice su se rijetko udavale. Naime, prema spomenutom zakonu iz 1888. godine (*Zakonu od 31. oktobra 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*) zakonska regulativa ograničavala je zapošljavanje udatih učiteljica, postavljajući pred njih izbor između braka i zaposlenja. Javne rasprave su se fokusirale na pitanja usklađivanja profesionalizacije žena s njihovim „prirodnim“ sklonostima prema

---

¹⁶⁷ Jambrišak 1900, 83.

¹⁶⁸ Šego 2011, 148.

¹⁶⁹ Jambrišak 1900, 83.

¹⁷⁰ Župan 2009, 233.

¹⁷¹ Jambrišak 1901, 109.

domaćinstvu.¹⁷² Prema 152. članu ovog zakona podrazumijevalo se povlačenje učiteljica iz službe nakon udaje.¹⁷³

Pitanje uvođenja prinudnog celibata za učiteljice autorica Dulibić-Paljar objašnjava kao proces usklađivanja zakonskih praksi u drugim dijelovima Evrope, Sjedinjenim Američkim Državama, te s dijelovima Austro-Ugarske Monarhije. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, ali i u Dalmaciji uvođenje ovog zakona izazvalo je podijeljene reakcije i nezadovoljstva. S jedne strane, smatralo se da je zakon narušio jednake uslove rada i zapošljavanja za učiteljice i učitelje, dok je s druge on bio način da se pokaže da je udatim ženama mjesto uz kuću i porodicu, da je to njihova moralna obaveza i da ženama ne priliči prikazivati njihovu seksualnost (očitovalo kroz problem trudnih učiteljica). Također, ne treba zaboraviti i ekonomske razloge kojima je u prilog išao ovaj zakon. U slučaju trudnoće, učiteljicu je bilo potrebno zamijeniti što je predstavljalo dodatni trošak.¹⁷⁴ Smatralo se da udata učiteljica svoju službu neće obavljati kako treba, jer na nastavi neće moći biti sve vrijeme. Nadalje, ona istovremeno neće moći biti dobra majka i učiteljica i bilo bi teško da pronađe adekvatnu zamjenu za pomoć oko djeteta.¹⁷⁵

Osim prinudnog celibata, učiteljice su znale trpiti i vrijeđanja mladih i djece u razredima, a najčešće od dječaka. Roditelji su u tim slučajevima, kako Katić prenosi, bili njihovi zaštitnici. Premještaj za učitelje i učiteljice u udaljena mjesta i sela bio je najčešći vid kazne.¹⁷⁶ Godine 1892. donesena je odluka po kojoj bi udate učiteljice mogle raditi dok se ne nađe njima adekvatna zamjena. Na učiteljice Mariju Jambrišak, Jagodu Truhelku i Zdenku Marković mogla je djelovati i činjenica da je do 1907. godine bio na snazi ovaj zakon po kojem učiteljice nisu mogle biti udate (osim za učitelja). Upravo radi ovoga se neke od njih nisu nikada udavale niti su se našle u ulozi majke.¹⁷⁷

Jagoda Truhelka, ranije pomenuta kao urednica časopisa, odgajana uz oca učitelja Antuna, majku Mariju i brata Ćiru, počela se baviti književnim i kulturnim stvaralaštvom.¹⁷⁸ Nakon smrti

---

¹⁷² Dulibić-Paljar 2023, 169.

¹⁷³ Član 152. Uda li se koja učiteljica, smatrat će se, da se je dobrovoljno službe odrekla, no koja služi preko 5 godina, dobiva odpravninu u iznosu od jednogodišnje plaće. Dulibić-Paljar 2023, 174.

¹⁷⁴ Isto, 176-177.

¹⁷⁵ Škrobar 2021, 328.

¹⁷⁶ Katić 2012, 150-151.

¹⁷⁷ Batinić 2008, 199.

¹⁷⁸ Ivon 2023, 17-18.

oca, glava porodice postao je upravo Ćiro kao najstariji sin. S ovim u vezi skrbio se o majci i sestri. U pismu koje je Jagodi napisao 1902. godine saznajemo da je dobila priliku da obnaša ulogu direktorice Više djevojačke škole u Banja Luci, za koju joj brat naglašava da je bolja i bliža Evropi i od Sarajeva.¹⁷⁹

*Draga Jagoda! Ovaj čas je kod mene Trešćec chef školskog odjela pa mi je za Tebe ponudio mjesto ravnateljice više djevojačke škole u Banjaluci. Ja sam mu rekao da bi ti to mjesto primila samo pod tim uvjetom, da ti se garantira da će Te vlada, čim se isprazni mjesto ravnateljice u Sarajevu onamo premjestiti...*¹⁸⁰ Zahvaljujući vezama koje je njen brat imao, Jagoda je dobila ulogu direktorice Više djevojačke škole u Banja Luci. Kao učiteljica u Bosni i Hercegovini Jagoda se zadržala do 1923. godine. Njena posebnost bila je u tome što je kritikovala tehničku i materijalnu kulturu, intelektualizam u odgoju i obrazovanju i zalagala se za proučavanje dječje psihe kao preduvjeta za bolji odgojni pristup, a preferirala je tzv. odgoj razuma, a ne moralni odgoj.¹⁸¹

Koliko su važni bili njeni hobiji koje je od malena njegovala, a posebno slikanje kojim su se bavila i njena braća Ćiro i Dragoš, pokazalo se u njenoj knjizi za mladež *Tugomila: sa slikama*.¹⁸² Tokom školovanja u učiteljskoj školi, odnosno na preparandiji od 1879 do 1882, počeo je da se formira Jagodin nacionalni identitet, što je bio slučaj od 1868. odnosno od hrvatsko-ugarske nagodbe, kada je Banska Hrvatska preuzela upravu nad školstvom.¹⁸³ Jagoda Truhelka prepoznala je važnost obrazovanja žena i bitnost osnivanja ženskog lica u Zagrebu, koji bi pomogao ženama da steknu gimnazijska znanja, kao što je to bilo moguće i muškarcima.¹⁸⁴ Njena radna karijera ju je nakon Banja Luke odvela u Sarajevo u predratnom periodu gdje je ostala do umirovljenja 1923. godine. Zanimljivo je da je njen zahtjev za umirovljenjem, nakon 37. godina rada u prosvjeti, bio veoma sporo obrađen, a razlog tome mogao bi biti i njen rad koji je u tom periodu bio veoma cijenjen.¹⁸⁵

---

¹⁷⁹ Isto, 38.

¹⁸⁰ Pismo Ćire Truhelke 22.5.1902. godine, preuzeto iz Ivon 2023, 38-39. 1902. godine. Nakon 30 godina rada penzionisala se Jelica Belović-Bernadzikowska koja je obnašala ulogu direktorice Više djevojačke škole u Banja Luci 1898-1902. godine.

¹⁸¹ Šušnjara 2016, 23.

¹⁸² Mnogi je poredi sa Ivanom Brlić Mažuranić, te navode da je njeno ime ostavilo velikog traga u dječjoj književnosti. Preuzeto sa: <https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=i&id=18752> (14.11.2023.)

¹⁸³ Ivon 2023, 53-54.

¹⁸⁴ Isto, 58.

¹⁸⁵ Ivon 2023, 64.

Sačuvana korespondencija s Ivanom Trnskim¹⁸⁶ svjedoči o Jagodinoj uključenosti u hrvatski književni život, kao i o njihovoj posebnoj povezanosti zahvaljujući knjigama koje joj je Ivan slao dok je radila u Bosni, gdje je oslovljava *pravim članom društva hrvatskih književnika*.¹⁸⁷ Usamljenost koju je Jagoda Truhelka osjećala za vrijeme svog boravka u Banja Luci evidentna je u pismima upućenim Hermini Tomić 1909. godine. Iako se u ulozi majke nije našla, ljubav koju je osjećala prema svojim učenicama bila je najbliža majčinskoj ljubavi i osjećanjima.¹⁸⁸ Povratkom u Zagreb, nakon boravka u Banjoj Luci i Sarajevu, Truhelka se ponovo posvetila svom književnom životu i polju na kojem je, osim učiteljskog poziva, ulagala mnogo vremena i truda, a uspjela se afirmirati na polju dječije književnosti. Njena društvena korisnost nije bila samo u učiteljskoj službi, nego i književnosti, gdje je kroz svoje pero utjecala na odgoj, te oblikovanje misli i mašte kod djece. Zdenka Marković za Jagodu Truhelku navodi da je vrijeme njene aktivnosti vrijeme kada se „hrvatska žena počela uspravljati na vlastite noge“, a da je dolazila iz srednje klase.¹⁸⁹

Važnost i posvećenost nastavničkom pozivu kod Jagode Truhelke moguće je pratiti upravo kroz pisma i prepiske sa svojim bivšim učenicama koja donosi Katarina Ivon u svom djelu *Jagoda Truhelka. Poetika na margini*. U pismima se mogu pronaći različite informacije, od savjeta do književnih preporuka. Ovo je pokazatelj Jagodine važnosti, ona je uzor svojim učenicama koje je cijene i kao majčinsku figuru. S druge strane, Batinić navodi da je Truhelka posebno naglašavala samoodgoj i samokritičnost kroz svoj nastavnički rad te prenosi: *Ne može se druge odgajati ako i sami nismo odgojeni*.¹⁹⁰ Za rad Jagode Truhelke posebno je zanimljivo istaknuti njena književna djela kroz koja se spominju djevojke, udate i slobodne žene. Autorica Ivon navodi da je narativ udaje u njenim djelima posebno zanimljiv, a isti je određivao sudbinu i identitet žene, sa identitetom majke kao vrhuncem ženske uloge.¹⁹¹ Progresivna shvatanja u vezi ženske emancipacije bila su česta tema u Truhelkinim djelima, što je posebno vidljivo u činjenici da su njeni prvi romani bili posvećeni djevojkama.¹⁹²

---

¹⁸⁶ Ivan Trnski (1819-1910) bio je hrvatski književnik i prevoditelj, 1901. postao je predsjednik Matice hrvatske i prvi predsjednik Društva hrvatskih književnika. Preuzeto sa: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62389> (13.1.2024.)

¹⁸⁷ Ivon 2023, 66.

¹⁸⁸ *Osobito učenice moje blaže mi dušu, kad ih vidim, onako gdje zdravo dozrijevaju i napreduju...* Iz pisma Jagode Truhelke Hermini Tomić 1909. godine, Ivon 2023,69-70

¹⁸⁹ Ivon 2023, 83-85.

¹⁹⁰ Batinić 2008, 203.

¹⁹¹ Ivon 2023, 87.

¹⁹² Isto, 110.

U romanu *Naša djeca* Truhelka prati život nekoliko četrnaestogodišnjih djevojaka, kojima je roman i posvećen. Zapravo, njeni glavni likovi su i njene učenice, a autorica promovira obrazovanje. Majčinska povezanost s učenicama u tom je romanu došla posebno do izražaja. U pismima i prepiskama sa Zdenkom Marković i Elzom Kučerom spominje i sintagmu *naša djeca* pod kojom podrazumijeva sve svoje učenice zagrebačkog liceja. Zanimljivo je da je Jagoda Truhelka vrlo često o sebi pisala kroz likove u svojim romanima. Inspiraciju je nalazila i u svom životu. Zanimljiv je primjer umjetnice Zdenke iz romana *Plein air*. Autorica je u Zdenki prikazala društveno subverzivni ženski identitet, jer je ona potpuno suprotna drugim ženskim likovima hrvatske književnosti 19. stoljeća.¹⁹³ Truhelka Zdenkin lik koristi i polemizira sa patrijarhatom i muškom vizurom poimanja žene. Kroz njene romane vidljiva je želja za promjenom odnosa u društvu, ženskom samostalnošću i emancipacijom. Koncept ženske emancipacije prema Jagodi Truhelki odnosio se na obrazovanje žena koje može koristiti društvu.¹⁹⁴

Iako su djelovale u društvu i za napredak istog, nisu uvijek bile društveno prihvaćene. Primjer toga je iz Dalmacije gdje je u Zadru 1911. godine zabilježen slučaj prema kojem su kako učitelji, tako i učiteljice imali nižu platu od drugih državnih službenika. Bez obzira na niske plate učiteljskog kadra, plata učiteljice 1911. godine bila je 20% niža od plate učitelja. U mješovitim školama na učiteljice se gledalo kao na „strašila ćudoređa“, a napredovanje na poziciju direktorice bilo onemogućeno. U nekim sredinama su učiteljice proganjane, napadane i vrijeđane ukoliko nisu imale zaštitnika u vidu muške figure.¹⁹⁵

Bez obzira na lošu ekonomsku situaciju, nisu odustale od drugih aktivnosti. Naime, djelovanja učiteljica u Hrvatskoj nisu bila vezana samo za učionicu, a o tome svjedoče njihovi objavljeni naučni radovi. Primjerice, učiteljice Pavlina Bogdan i Nika Balarin radile su na skupljanju etnološke građe Konavala, bile u suradnji s *Odborom za narodni život i običaje* i objavljivale su u *Zborniku za narodni život i običaje*. Sakupljanjem narodnih nošnji, veza i čipke učiteljica Jelka Miš utjecala je na otvaranje Etnografskog muzeja u Dubrovniku, i na taj način dala veliki doprinos nauci i društvu.¹⁹⁶ Primjer posvećene i inovativne pedagoške radnice je i učiteljica Giuseppina Martinuzzi koja je u Istri izgradila svoju pedagošku karijeru. Svojim zalaganjem

---

¹⁹³ Ivon 2023, 124-126.

¹⁹⁴ Ivon, Blažinović 2016, 54.

¹⁹⁵ Katić 2012, 150.

¹⁹⁶ Puljizević 2021, 299.

samostalnim radom i učenjem postala je učiteljica 1873. godine. Prozvana je *učiteljicom siromašnih* jer je radila u radničkim školama i među najsiromašnijim dijelom stanovništva.¹⁹⁷ Pisala je i objavljivala u pedagoškim časopisima, te na taj način ostavila pisani trag o svom pedagoškom radu i zalaganju. Njeno najznačajnije pedagoško nasljeđe bilo je *Manuale Mnemonico*. To je bio inovativni priručnik za brže i lakše savladavanje gradiva koju je namijenila učenicima i kolegama poznat kao sinoptičke tablice.¹⁹⁸

Giuseppina je bila primjetna zahvaljujući svom političkom angažmanu koji je počela s prvim godinama 20. stoljeća. Bila je aktivna i istaknuta socijalistica. Svoje političko djelovanje posvetila je borbi za prava siromašnog dijela stanovništva, za prava radnika, rudara i seljaka. Također, Giuseppina se borila i za obrazovanje, te pravo glasa za žene. Zbog nezadovoljstva s drugim publikacijama, pokrenula je svoju 1888. godine i nazvala je *Pro Patria*. U tom časopisu iznosila je svoje socijalističke stavove u cilju borbe za bolji život i poboljšanje stanja u društvu.¹⁹⁹ Njena poezija je bila socijalnog, revolucionarnog karaktera. Kroz svoje pjesme je dodatno izražavala nezadovoljstvo stanjem u društvu i težnju da se popravi kvalitet života ljudi. Zbog ovih ciljeva 1921. godine priključila se Komunističkoj partiji Italije, te postala jedna od prvih učlanjenih žena u stranci.²⁰⁰

Kako smo već pokazali, osim što su učiteljice u svojim učionicama djelovale na obrazovanje mladih, novih naraštaja, jer *na mladima svijet ostaje, a stariji steru samo putove u onaj novi ljepši svijet*,²⁰¹ one su djelovale i na oblikovanje ondašnjeg društva svojim djelima. Jedan od takvih primjera je bila i učiteljica, književnica Jagoda Truhelka. Svojim književnim djelima direktno je utjecala na mlade djevojke kojima je i posvećivala svoje tekstove. Njena odgojna, a u jednu ruku i majčinska uloga se posebno istakla upravo kroz njeno pero. Položaj žene objasnila je kroz svoje književne tekstove, a pred čitatelja stavila zadatak da razmišlja o muško-ženskom odnosu i njihovim razlikama. Istakla je potrebu za promjenama unutar samog društva, a promjenu je moglo donijeti obrazovanje. Porodični časopis *Na domaćem ognjištu* još jedan je od primjera društvenog djelovanja učiteljica. Društvena djelovanja bila su moguća i na drugačiji način, kroz

---

¹⁹⁷ Višković 2021, 207-208.

¹⁹⁸ Isto, 210.

¹⁹⁹ Višković 2021, 205-206.

²⁰⁰ Isto, 206-207.

²⁰¹ Ivon 2023, 151.

politiku a primjer za to je život i djelo učiteljice Giuseppine Martinezzi. Njeni objavljeni pedagoški i politički radovi svjedoče upravo o aktivnosti i želji za poboljšanjem svakodnevnog života „običnih“ ljudi.

6. Učiteljice u Vojvodini i Srbiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Prošlost Srbije 19. stoljeća bila je burna. U to vrijeme počeli su ustanci (1804-1815) koji su doveli do njene samostalnosti 1878. godine. Stanovništvo je bilo siromašno i nerazvijeno. Srpsko stanovništvo iz Vojvodine, čiji teritorij je bio u sastavu Habsburške Monarhije, mnogo je djelovao na društveni razvitak ostatka srpskog teritorija. Dijelovi južne i centralne Srbije su prosperirali i unaprjeđivali se zahvaljujući obrazovanom stanovništvu i utjecajima koji su dolazili iz Vojvodine. Naime, taj teritorij i njegovi gradovi, a posebno najmnogoljudniji grad Novi Sad, počivao je na temeljima multikulturalnosti, dolazio je do susreta različitih nacija i vjeroispovjesti.²⁰² Sloju koji je pokrenuo ustanak se priključio dio školovanih Srba koji su došli iz Habsburške Monarhije, a s ciljem da pomognu oblikovati državu i njeno školstvo.²⁰³ Pod utjecajima prosvjetiteljstva i evropskih tokova početkom 19. stoljeća, a posebno nakon ustanka i revolucije protiv Osmanskog Carstva, dolazilo je do postepenih promjena unutar društva. Srbija je, slanjem svojih mladih naraštaja na obrazovanje u inozemstvo, većinom u gradove Habsburške Monarhije, utjecala na razvitak ostatka države. Ipak, i pod djelovanjima Francuske revolucije, koja je postepeno oblikovala novo srpsko društvo, ta načela nisu istim mahom djelovala na udaljavanje od ukorijenjenih patrijarhalnih normi srpskog ruralnog društva.²⁰⁴

U Srbiji su muškarci 1808. godine dobili pravo pohađanja viših škola, a kasnije i pravo da se školuju na evropskim univerzitetima. S druge strane, žene su tek od 1845. godine dobile zakonska prava da pohađaju osnovne škole, te je s tim počelo i njihovo obrazovanje. Bez obzira na zakonska prava na obrazovanje ono nije bilo jednako.²⁰⁵ U srpskom društvu 19. stoljeća nije bilo mnogo obrazovanih žena. Iz mnogobrojne skupine neobrazovanih žena izdvajala se manja skupina obrazovanih, većinom supruge uglednih Srba koji su došli iz Ugarskog dijela Monarhije, odnosno iz Vojvodine.²⁰⁶ Svetozar Marković je zastupao nove principe o slobodi i jednakosti koji su trebali da se priznaju i ženama, kao što je bio slučaj sa muškarcima. Bilo je nužno da i žena postane individua i ličnost odvojena od muškarca. Prema njegovom mišljenju, ono što bi omogućilo ženi osnivanje novih odnosa sa muškarcima bila bi njena ekonomska samostalnost, a za ostvarivanje

---

²⁰² Stojaković 2001, 6.

²⁰³ Trgovčević 2003, 251

²⁰⁴ Božinović 1996, 5.

²⁰⁵ Tomić 2014, 19.

²⁰⁶ Trgovčević 2003, 254.

istog bilo je nužno omogućiti joj pravo na zapošljavanje i obrazovanje.²⁰⁷ Ženska potčinjenost bila je rezultat ponašanja društva prema njoj, a ne prirodni odnos i stanje stvari. Prema tome, Marković naglašava da je obrazovanje put ka emancipaciji žena, te ih podupire da se školuju i rade na sebi. Viša ženska škola u Beogradu (1863.) počela je da daje prve obrazovane djevojke i učiteljice obrazovane u Srbiji.²⁰⁸ Ova škola imala je zadatak da daje srednje opšte obrazovanje ženskoj djeci, ali i da sprema učiteljice za ženske osnovne škole i ženska odjeljnja u mješovitim školama, koja su bila sve brojnija.²⁰⁹ Propisom ugarskih vlasti 1868. godine uvedeno je obavezno školovanje i dječaka i djevojčica u Vojvodini. Nastava je održavana na srpskom jeziku, a učitelji i učiteljice su školovani u učiteljskim školama.²¹⁰ Iako je školovanje bilo obavezno i za djevojčice nižeg staleža, njihovi su roditelji odlučivali o tome, što je onda dovelo do manjeg broja obrazovanih djevojaka nižeg građanskog sloja.²¹¹

Djevojke iz bogatijeg vojvođanskog sloja su upućivane na obrazovanje u gradove unutar Habsburške Monarhije (nakon 1868. Austro-Ugarske Monarhije). Poznavanje njemačkog, mađarskog ili francuskog bila je norma prilikom odlaska među intelektualne krugove u evropske gradove. One su svoje prve poduke dobijale zahvaljujući *domaćim učiteljima* koje je imala svaka bogatija i plemićka porodica u Vojvodini. Upravo u vojvođanskom društvu 19. stoljeća pojavile su se prve aktivne žene: srpska književnica (Eustahija Arsić), slikarka (Katarina Ivanović), feministkinja (Draga Dejanović), pedagoškinja (Katarina Milovuk), naučnica (Mileva Marić Ajnštajn) i druge.²¹² Novosađanka, Katarina Milovuk svoje obrazovanje i položen pedagoški ispit završila je u Rusiji, na Univerzitetu u Odesi. Po povratku odlazi u Srbiju, odnosno u Beograd, postala je direktorica Više djevojačke škole po njenom osnivanju 1863. godine, gdje će raditi 30. godina. Milovuk je odigrala važnu ulogu jer je za rad u Višoj školi angažovala profesore iz gimnazija kao dobrovoljne predavače. Ova Viša ženska škola podigla je grupe obrazovanih djevojaka, a iz nje je izašlo oko 2.500 obrazovanih učiteljica za razrednu nastavu.²¹³

---

²⁰⁷ Božinović 1996, 41.

²⁰⁸ Isto, 43.

²⁰⁹ Poslije redovnog školovanja učenice koje su odabrale zvanje učiteljice i nastavile svoje školovanje pohađale su predmete: kršćanska nauka, srpski jezik sa literaturom, opšta i srpska historija, geografija, matematika, prirodopis, pedagogika sa metodikom, lijepo pisanje, ženski rad, igranje, gotovljenje jela sa dijetetikom, a fakultativno jedan jezik, crtanje i muzika. Kasnije su uvedeni predmeti fizika, hemija i domaća tehnologija. Isto, 54.

²¹⁰ Božinović 1996, 60.

²¹¹ Stojaković 2001, 16.

²¹² Isto.

²¹³ Milanović 2017, 200-201.

Ideja o osnivanju viših djevojačkih škola u Vojvodini prihvaćena je 1871. godine od narodno-crkvenog sabora, nakon čega su u Pančevu i Novom Sadu 1874. iste i otvorene.²¹⁴ Kasnije će iz Više škole biti stvorene četiri ženske gimnazije: Ženska učiteljska škola (1900), Prva ženska realna gimnazija (1905), Druga (1918) i Treća.²¹⁵

Draga Gavrilović, jedna od istaknutih srpskih književnica, kao i jedna od prvih učiteljica, borila se svojim radom upravo protiv nametnutih pravila i ograničenja koja je pred nju postavilo strogo patrijarhalno društvo.²¹⁶ Draginja (Draga) Gavrilović, književnica-učiteljica, i njene kolegice su znale i koristile nekoliko stranih jezika: njemački, mađarski, francuski, ruski i engleski. One su dobro poznavale književnost Srbije 19. stoljeća i nisu mogle biti zadovoljne s načinom kako su žene portretirane u tadašnjoj književnosti, te kako je ista utjecala na formiranje ženskog identiteta.²¹⁷ Patrijarhalno okruženje umanjivalo je vrijednosti žene, a ženski identitet razumijevao se samo u kontekstu domaćih poslova, fizičkog izgleda, rađanja i brige za druge. Učiteljica Gavrilović je utjecala na formiranje nove društvene kategorije - *žene koje misle*, jer je svojim perom stvarala inteligentne ženske ličnosti, koje su bile inspiracija djevojkama.²¹⁸

Učiteljice su, prema *Zakonu o narodnim školama* donesenom 1898. godine, postavljane na rad u ženske osnovne škole. U muškim školama su dobijale zaposlenje samo ukoliko tamo nije bilo učitelja, a mogle su podučavati samo u prva dva razreda. Trend o zabrani udaje za učiteljice, koji je bio zastupljen i u Austro-Ugarskoj Monarhiji i drugim evropskim državama, našao je svoje mjesto i u Srbiji 19. stoljeća. Naime, učiteljice su mogle biti samo djevojke ili one žene koje su se udale za učitelje. One koje su prije donošenja ovog zakona imale muževe drugog zanimanja, mogle su i dalje ostati u službi. Ukoliko su napuštale službu i željele se ponovo njoj vratiti to nisu mogle. Celibat za učiteljice i ovaj zakon bio je na snazi u Srbiji sve do 1941. godine. Njihova plata je ovim zakonom bila manja za 15-20% od plate njihovih muških kolega, što je također bio trend i u drugim evropskim državama.²¹⁹

---

²¹⁴ Isto, 202.

²¹⁵ Janicijević et al. 2021, 168.

²¹⁶ Trgovčević 2003, 251.

²¹⁷ Tomić 2014, 20.

²¹⁸ Tomić 2008, 167.

²¹⁹ Božinović 1996, 80.

Učiteljice su bile i društveno aktivne, osnivale su udruženja i radničke organizacije. Prve ženske organizacije osnovane su u Vojvodini 1864. godine u Novom Sadu i 1873. godine u Starom Bečeju. Članice društava bile su učiteljice, supruge profesora, činovnika, oficira, trgovaca što je djelovalo na popularizaciji istih.²²⁰ Katarina Milovuk borila se za uvođenje ženskih prava i evropskih vrijednosti. Od svojih učenica željela je oblikovati domaćice, majke i dame, žene sposobne da se postave i ponašaju ravnopravno sa muškarcima.²²¹ Njen značaj vidljiv je u činjenici da je bila jedna od osnivačica *Beogradskog ženskog društva* (1875) koje je djelovalo na obrazovanje djevojaka i poboljšavanje njihovog položaja. Zapravo, Viša ženska škola postala je mjesto iz kojeg su potekla mnoga druga ženska društva, poput *Kola srpskih sestara*, koja su se borila kako za obrazovanje tako i za pravo glasa. Ulazak žena u javni život bio je moguć zahvaljujući društvima. One su djelovale na humanitarni način ali su utjecale i na emancipaciju žena. Učiteljice su zahvaljujući društvima mogle podučavati na terenu, a najčešće o higijeni, pripremi zimnice, ručnom radu ili nekim drugim praktičnim radovima u vezi domaćinstva.²²² Djelovanje ženskih društava ubrzo je bilo prepoznato od strane obrazovanih slojeva srpskog društva, posebno doktora koji su vidjeli značaj i važnost njihovog postojanja i djelovanja.²²³ U posljednjoj trećini 19. stoljeća iz prvih udruženja nastali su i feministički časopisi *Ženski svet*, *Domaćica* i *Jednakost*, a svi su imali cilj promicati ideju jednakog obrazovanja i prava za žene.

Jedna od žena koja je danas manje poznata kao učiteljica, a bila je prva priznata srpska spisateljica, autorica i književnica je Isidora Sekulić. Ona je iz Vojvodine otišla u Peštu na obrazovanje i postala učiteljica. Čalić navodi da je to bilo jedino akademsko zanimanje kojim su se žene u Habsburškoj monarhiji mogle baviti. Povratkom u Srbiju zaposlila se kao nastavnica matematike i fizike. Nakon ovoga počela se baviti književnim radom po kojem je danas mnogo poznatija.²²⁴ Isidora Sekulić nije bila zadovoljna svojim položajem u školi. Naime, bez obzira na najviše obrazovanje imala je nižu platu od kolegica, zbog čega je izražavala nezadovoljstvo. Izvjesna Danica Vujašković imala je platu od 800 forinti i 80 forinti za stan, dok je Isidora bila plaćana 600 forinti i 60 forinti za stan. Saborski odbor odobrio joj je zahtjev za povećanje plate 14. decembra 1897. Moguć razlog zašto je Isidora Sekulić imala nižu platu leži u činjenici da je u

---

²²⁰ Božinović 1996, 66-67.

²²¹ Milanović 2017, 201

²²² Isto, 202.

²²³ Milanović 2017, 211.

²²⁴ Čalić 2020, 349.

društvu postojao strah od izjednačavanja polova. Ipak, razlog za niže plate pravdan je mišljenjem da djevojkama ne treba veća plata jer žive s roditeljima, a ako su bile udate autorica navodi da se za njih smatralo da samo treba da doprinose porodici, ali da je muž ipak taj koji treba da ima ulogu glavnog privređivača u porodici.²²⁵

Zanimljiv je i njen odnos sa učenicama. Naime, zabilježene su primjedbe na njen odnos prema učenicima, a uslijed istrage glavni školski referent zaključio je da su u pitanju pogrešna disciplinska sredstva i da su se roditelji zbog toga žalili na Isidoru. Nakon ovih primjedbi, istih više ih nije bilo. Isidora je bila cijenjena među školskim krugovima, a objavila je nekoliko radova iz oblasti pedagogije i metodike nastave.²²⁶ Budući da se bavila prirodnim naukama pisala je naučne članke iz te oblasti, sugerirajući na slabu istraženost mora. Dala je doprinos i ženskom pokretu, ali kako Čalić navodi ona nije bila klasična feministkinja, jer se željela afirmirati u muškom svijetu, bez da stalno potvrđuje svoj ženski identitet.²²⁷ Doprinos ženskim školama, položaju žena i njihovom obrazovanju dala je objavljivanjem teksta *Društveni položaj žena u Vojvodini i početak njihovog školovanja* i člankom o prirodnim naukama u višim devojačkim školama.²²⁸ Sekulić se politički angažirala krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Bila je članica *Demokratske stranke Srba* u Ugarskoj. Od 1912. radila je u Beogradu gdje je položila profesorski ispit i postala nastavnica Više ženske škole u Beogradu. Ostala je upamćena kao predana i stroga nastavnica.²²⁹

Da se ni dvadesetih godina 20. stoljeća odnos prema učiteljicama nije promijenio svjedoči rad objavljen u časopisu *Ženski pokret* u 4. broju iz februara 1928. godine autorice Canić N. D., pod nazivom *Učiteljica i izborna pravo*. U njemu autorica pravi paralelu o položaju žene od vremena antičke Grčke i Rima, te modernog doba. Objašnjava kako je kroz prošlost dolazilo do postepenog javljanja žena u javnom prostoru. Ona također problematizira položaj žene u političkom pogledu i izjednačavanje istog sa položajem muškarca. Postavlja važno pitanje kroz koje se jasno može vidjeti da su učiteljice u društvu manje cijenjene i na samom početku 20. stoljeća, jednako kao i nekoliko desetljeća ranije. *Zar je seljak sa Midžora prosvjećeniji, kulturniji i produktivniji? Zar on*

---

²²⁵ Spasović 2015, 73.

²²⁶ Spasović 2015, 75-76.

²²⁷ Čalić 2020, 349.

²²⁸ Spasović 2015, 77.

²²⁹ Isto, 78-81.

*bolje shvata savremeni život, narodne i državne potrebe? Zar nepismeni seljak da je merodavniji od školovane učiteljice? Kakva logika! Država je tako jedan važan pojam, da je krajnja nelogičnost dozvoliti takvo što.*²³⁰ Autorica zaključuje da je težak život žene, a još je teži život učiteljice, a ako se u obzir uzme njen položaj i nemogućnost profesionalnog napredovanja, celibat i niža plata, onda nezadovoljstvo autorice ne čudi.

Zaključuje se da je položaj učiteljica u Vojvodini i Srbiji bio kao i u drugim dijelovima Evrope te regionu. Politička, književna i spisateljska djelovanja bila su jedna od vrsta njihovih aktivnosti. Obrazovanje su prvobitno sticale u Pešti, a tek kasnije s otvaranjem Viših djevojačkih škola prestaju odlaziti na školovanje u druge krajeve Monarhije. Njihova plata nije bila na zavidnom nivou, iako je učiteljski poziv smatran najboljim za javno djelovanje žene. Učiteljice poput Isidore Sekulić stekle su poštovanje kolegica i kolega svojim djelovanjem i pisanjem. One su se bavile humanitarnim radom, učestvovala su u otvaranju i pokretanju ženskih društava i časopisa i na taj način oblikovale društvo u kojem su živjele. Bila je to posve nova generacija *žena koje misle*.

---

²³⁰ Canić 1928, 4.

7. Dašak promjena u kasnoosmanskom periodu u Bosni i Hercegovini

Suprotno od situacije u regionu krajem 18. i početkom 19. stoljeća, na prostoru Bosne i Hercegovine koja je tada i dalje bila pod vlašću i upravom Osmanskog Carstva, stanje u obrazovnom sistemu bilo je nešto drugačije. Od 1463. do 1918. godine školstvo Bosne i Hercegovine prošlo je dvije razvoje faze, tursku i austrougarsku.²³¹ Za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, školstvo je zavisilo od politike vladajuće klase. Mektebi i medrese bile su muslimanske škole ovog perioda, a nudile su pretežno vjersko obrazovanje. Muslimanskih vjerskih škola bilo je mnogo, ali obrazovanje unutar njih vremenom nije mnogo napredovalo jer su generacije podučavane na isti način i iz istih udžbenika, bez uvođenja novih pristupa.²³² Školstvo za šire slojeve nije bilo razvijeno. Kao kulturna središta osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini izdvajaju se samostani, medrese, mektebi i džamije. Prema tome, prvi učitelji bili su svećenici, kaluđeri, imami, što je pokazatelj konfesionalnog karaktera tih obrazovnih ustanova.²³³

Muslimanska inteligencija, koja se kasnije obrazovala u svjetovnim školama, mogla je uočiti zaostalost i potrebu za reformom mekteba i medresa.²³⁴ Na početku okupacije bilo je 40 zabilježenih medresa u BiH, pouzdano se ne zna koliko je bilo polaznika. Nastavni materijali poput udžbenika nisu bili dostupni svim učenicima, jer ih nisu svi mogli ni nabaviti. Mektebi koje su pohađale djevojčice davali su usko vjersko obrazovanje, ali uz to je nedostajalo svjetovnog obrazovanja zbog čega se muslimanke nisu posebno ni isticale u društvu. Nastavnički kadar također nije bio u boljem položaju, jer ni oni nisu imali adekvatno pedagoško i metodičko obrazovanje.²³⁵ Ipak, bez obzira na negativne osobine školskog sistema ovog perioda, ne treba isključiti ni to da su medrese ipak ostavile i pozitivan trag. One su bile mjesta obrazovanja ljudi koji su se kasnije isticali u društvu, u njima se također prevodilo i čuvalo mnogo naučnih rukopisa.

Druga polovina 19. stoljeća i uprava Topal Osman-paše donosi značajne promjene. Naime, on je u sklopu reformi 1864. godine osnovao prve svjetovne škole – ruždije. U njima se uz islamsku vjeronauku i orijentalne jezike podučavala historija, geografija, matematika i neki strani jezik.²³⁶

---

²³¹ Ćurić 1983, 287.

²³² Isto.

²³³ Šušnjara 2011, 527.

²³⁴ Ćurić 1983, 288.

²³⁵ Isto, 289.

²³⁶ Duranović 2009, 120.

Ove škole mogli su pohađati pripadnici svih vjeroispovijesti. Zbog protivljenja feudalne klase u BiH reforme su se sporije implementirale. Za vrijeme Osman-paše osnivale su se prve štamparije gdje su štampane prve novine i školske knjige. Također, počela su da se upotrebljavaju nova nastavna sredstva poput table, geografske karte, tablice za množenje.²³⁷

Osmanska vlast je 1869. godine donijela prvi *Zakon o školstvu*, koji je trebao da osigura otvaranje i pohađanje državnih osnovnih škola, međutim do sprovođenja ovog zakona nije nikada ni došlo. Prema tom zakonu djeca su trebala biti odgajana u duhu odanosti osmanskoj državi, a nastava je trebala da se izvodi na turskom jeziku. Ova odredba naišla je na negodovanja konfesionalnih (pravoslavnih i katoličkih) škola gdje se nastava nije primarno ni izvodila na turskom jeziku.²³⁸ Prije zvanične okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, veliki broj austro-ugarskih dopisnika, turista, putnika koji su prikupljali informacije o stanju prije dolaska nove vlasti prošao je ovim teritorijem. Osmansko Carstvo u 19. stoljeću obilježile su mnogobrojne krize i pokušaji da se država reformiše. Za ovo vrijeme Austro-Ugarska se počela javljati kao zaštitnica kršćana u Bosni i Hercegovini što je bio još jedan od koraka prije same okupacije.²³⁹

Iako vremenski djelovanje Stake Skenderove²⁴⁰ ne spada direktno u period istraživanja kojim se bavi ovaj rad (kraj 19. i početak 20. stoljeća), nezaobilazno je pomenuti njen lik i djelo, jer je ostala upamćena kao jedna od najznačajnijih osoba vezanih za obrazovanje sredine 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini. Upravo zato je neophodno vratiti se u nešto raniji period. Budući da u to vrijeme nisu bile uspostavljene državne (narodne) škole obrazovanje je generalno bilo ograničeno, a s fokusom na vjersko obrazovanje. U 19. stoljeću, posebno krajem tog perioda, obrazovanje u Bosni i Hercegovini počelo je da prolazi kroz promjene, a posljedično je mijenjana i uloga žena. Upravo je ovo period kada su učiteljice počele da se pojavljuju u školama.

Staka Skenderova osnovala je prvu privatnu školu 1858. godine, koju je pomagala i tadašnja osmanska vlast, a nisu je pohađale samo djevojčice i djevojke pravoslavne vjeroispovijesti u čemu se odrazila posebnost ove škole. Cilj škole bio je osposobiti nastavniki kadar za škole u ejaletu Bosna. Njena škola nudila je časove iz oblasti matematike, čitanja, crtanja i učenja staroslavenkog

---

²³⁷ Ćurić 1983, 291.

²³⁸ Šušnjara 2011, 528.

²³⁹ Stojković 1998, 123.

²⁴⁰ Rođena je u Sarajevu vjerovatno 1831. godine u porodici koja je bila porijeklom iz Prijepolja. Zivjela je monaškim životom. Ćokorilo 1976, 27-28.

jezika.²⁴¹ Prvi koji su prepoznali značaj Stake Skenderove bili su strani putopisci, a nazivali su je *ženskim kulturnim pokretačem na Balkanu*. Ipak, u njenoj domaćoj sredini, posebno među nositeljima kulturno-prosvjetnog života tog vremena, njeno djelovanje ostalo je više ili manje nepoznato. Staka Skenderova pojavljuje se sa svojom školom u vrijeme intenzivne prosvjetne propagande i otvaranja škola među sarajevskim Srbima. No, njen rad nije prihvaćan među srpskim dijelom stanovništva, posebno među trgovcima s kojima je često imala nesuglasice. Srpski mediji u Bosni i Hercegovini tog vremena nisu davali podršku njenom djelovanju.²⁴²

Ruski putopisac Aleksandar Fjodorovič Giljferding u svom djelu spominje i djelovanje Stake Skenderove, te za nju govori: *Njeno obrazovanje svodi se na poznavanje crkvene pismenosti. Ali je ona poznata po svojoj prirodnoj inteligenciji i po društvenoj djelatnosti — poslu, neobičnom u ovoj sredini, u kojoj je žena predodređena na usamljen kućni život.*²⁴³ Giljferding je najzaslužniji što je Staka Skenderova napisala *Ljetopis Bosne 1825-1856*. godine, budući da ju je nakon što je upoznao vidio njen potencijal, hrabrost i znanje. Giljferding je zaslužan za prevođenje *Ljetopisa Bosne* na ruski jezik.²⁴⁴

Njenu školu s početka su pohađale učenice iz siromašnijih porodica, većinom samo pravoslavnih, a kasnije, kako je škola dobila na popularnosti, počele su je pohađati muslimanke i Jevrejke. Sarajevski trgovci, koji su prvobitno bili protiv Stake i njene škole, počeli su da šalju svoju djecu. Dok su djeca bogatih roditelja plaćala školarinu, oni siromašni to nisu morali.²⁴⁵ Pravoslavna sarajevska općina nije bila uz Staku i njeno djelovanje, a ipak ni to je nije zaustavilo. Ono po čemu je Staka Skenderova posebno ostala upamćena jeste da je ona bila prva domaća ženska učiteljica koja je stala za katedru i počela da predaje i podučava.²⁴⁶

U ovom periodu su Engleskinje Miss Irby i Miss MacKenzie u Sarajevu 1869. osnovale *Zavod Mis Irbijeve*. Posebno su se interesovale za obrazovanje nemuslimanskog dijela stanovništva u krajevima koji su i dalje bili pod osmanskom vlašću. One su navodno donijele pismo preporuke sarajevskim Srbima iz Beograda, a ipak nisu bile dobro prihvaćene. Blagonaklonost nisu pronašle

---

²⁴¹ Popov Momčinović et al, 2013. 16.

²⁴² Papić 1966, 115.

²⁴³ Giljferding 1972, 16.

²⁴⁴ Čokorilo 1976, 27.

²⁴⁵ Papić 1966, 124.

²⁴⁶ Isto.

prije svega jer su bile protestantske vjere, što nije odgovaralo pravoslavnom niti katoličkom dijelu stanovništva. Dozvolom od sultana izgrađena je škola u Sarajevu. S početka su njihovu školu pohađale učenice različitih konfesija, ali su kasnije ostale samo pripadnice pravoslavne vjere, zbog čega se i tretirala kao srpski zavod. Rad zavoda dovođen je u pitanje i izazivao bojazan među stanovništvom. Postojala je sumnja da će se tamo učenice preobraćati na protestantizam. U ovome je podrška bila Staka Skenderova koja je nakon što je njena škola prestala sa radom bila angažirana u Miss Irbynom zavodu.²⁴⁷

Staka Skenderova bila je jedna od utjecajnijih historijskih figura u povijesti Sarajeva, ali i Bosne i Hercegovine. Bila je prva žena koja je javno istupila sa svojim stavovima, novim idejama, surađivala je s aktuelnom vlašću i radila na napretku socijalne sredine čiji je dio i sama bila. Pred srpskom crkvenom opštinom se borila protiv njihovih stavova u vezi Miss Irby i njene misije. Nakon što su iz opštine izdali *objavu narodu* da se pravoslavna djeca ne šalju na školovanje kod nje protiv ovoga ustala je energično Staka Skenderova. U svojim zalaganjima je uspjela, te je *objava narodu* povučena.²⁴⁸ Škola je prestala sa radom nakon njene smrti 1911. godine.²⁴⁹ Razlozi humanitarnog djelovanja ovih Engleskinja dovođeni su u pitanje i zbog njihovog odnosa prema ovom dijelu Evrope, koji je, kako prenosi Kahrman, prema zapisima Miss Irby između ostalog *divlji i neukrotiv*.²⁵⁰ Prema stavu Miss Irby i Miss Mackenzie Srbija predstavlja *ideal kojem se teži*, a period osmanske vlasti je mračan i od njega se potrebno udaljiti. Za Miss Irby je Bosna bila bijedno siromašna i barbarska zemlja, a takav orijentalistički stav imala je i prema ostatku Osmanskog Carstva.²⁵¹ Ovakvo „humanitarno“ djelovanje može se propitivati i zbog dosta grubih stavova prema muslimanskom dijelu stanovništva. Njen orijentalistički pristup odraz je i britanske politike tog vremena prema Osmanskom Carstvu.

---

²⁴⁷ Kahrman 2021, 62.

²⁴⁸ Papić 1966, 128.

²⁴⁹ Šušnjara 2011, 534-535.

²⁵⁰ Kahrman 2021, 61.

²⁵¹ Radušić 2018, 245-246.

8. Austro-Ugarska prosvjetna politika u Bosni i Hercegovini

Dolazak multikulturalne Monarhije na prostor „zaostale“ Bosne i Hercegovine nije prošao posve onako kako su se vlasti nadale. Vlast je težila da državu i njen narod integriše, ali u isto vrijeme se i distancirala, te demonstrirala svoju suprotnost.²⁵² Za vrijeme Osmanskog Carstva obrazovanje je bilo drugačije koncipirano od onog koje je počela sprovoditi nova vlast s početkom okupacije. Naime, glavni u obrazovnom sistemu u osmanskim medresama bili su muderrisi, odnosno profesori, koji su predavali tzv. tradicionalne i racionalne nauke. U te nauke spadalo je: komentar Kur'ana, islamska tradicija, šerijatsko pravo i dogmatika, a s druge strane islamska skolastička teologija, stilistika i retorika, logika, astronomija i arapski jezik. Iako se vremenom nastavni sistem i u Osmanskom Carstvu prilagođavao i mijenjao, ovo su bili osnovni predmeti koji su podučavani u osmanskim medresama, a dodavani su novi koje je vrijeme nalagalo. Također, plan i program, te vrsta udžbenika koji su korišteni zavisili su od vrste i stepena medrese.²⁵³ Vladin savjetnik Milutin Kukuljević je 1879. godine počeo raditi na kreiranju promjena obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini. Njegova ideja i cilj bilo je stvaranje interkonfesionalnih škola, što je naišlo na odobrenje kod Kalaja. Jedan od razloga zašto je Kalaj ovo i odobravao bilo je „evropeiziranje“ stanovništva, ali i način gušenja nacionalnih osjećaja postepenim napuštanjem konfesionalnih škola.²⁵⁴ Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini bio je oblikovan uticajima iz Zagreba, jer je većina učiteljskog kadra u početku dolazila upravo iz Hrvatske.²⁵⁵

Da je Austro-Ugarska Monarhija imala viši cilj a to je „civilizacijska misija“, i donošenje „kulture“ i „civilizacije“²⁵⁶, svjedoči i izjava ministra finansija, Benjamina Kalaja koju je dao za Daily Chronicle 1895. godine: *Austrija je veliko Zapadno Carstvo ... zaduženo za misiju prenošenja civilizacije orijentalnim narodima. Uprava je naša jedina politika: ... učiniti ljude*

---

²⁵² Popov-Momčinović 2013, 57-58.

²⁵³ Kasumović 1999, 33-34.

²⁵⁴ Kasumović, Radušić 2017, 192.

²⁵⁵ Isto.

²⁵⁶ Prema stavu Papića, kada se sveukupna situacija pogleda, okupacija Austro-Ugarske i njena misija bila je učinkovita samo u pogledu podizanja materijalne kulture (izgradnja puteva, komunalnih objekata, početak industrijalizacije), za razliku od učinka duhovne kulture. Papić 1972, 15.

*zadovoljnima, osigurati pravdu, razviti poljoprivredu, učiniti komunikaciju jednostavnom i jeftinom, širiti obrazovanje ... to je moj administrativni ideal - to je moja politika.*²⁵⁷

Civilizacijska misija bi se najučinkovitije mogla sprovesti organizacijom državnih škola.²⁵⁸ Da bi cilj ostvarivanja te misije bio uspješan, Zemaljska vlada u Sarajevu morala je pridobiti naklonost lokalne pravoslavne, muslimanske, katoličke i židovske elite, što je u bosanskohercegovačkom etnički složenom društvu bilo specifično. Muslimanska elita koja je bila sastavljena od nekadašnjih zemljoposjednika i islamskih službenika ranije je vodila politički život pokrajine, te ju je bilo bitno pridobiti.²⁵⁹ U Bosni i Hercegovini 1878. godine nova, austrougarska, vlast zatekla je određeni broj škola koje su nosile nacionalna ili konfesionalna obilježja, a koje su osnivale vjerske institucije i organizacije. Samim tim, učenici i uposlenici škole pripadali su većinom onoj skupini koja je osnovala određenu školu.²⁶⁰

Po dolasku austrougarske vlasti, škole su podijeljene na muške, ženske i mješovite.²⁶¹ Ipak, do sprovođenja civilizacijske misije nije moglo doći tako lako zbog ekonomskih razloga, što je značilo da je vlada morala postepeno uvoditi novi obrazovni sistem. Zbog toga je novi obrazovni sistem morao koegzistirati sa već postojećim. Neki od problema na koje je Zemaljska vlada naišla po pitanju uvođenja državnih škola sadržani su u činjenici da je muslimansko stanovništvo osjećalo strah i nepovjerenje prema novoj vlasti. Mnogi su smatrali da je politika državnih škola preobratiti njihovu djecu na katoličanstvo. Iako su slali mušku djecu u škole, to nije važilo za djevojčice.²⁶² Učiteljske škole koje su osnivane u drugim dijelovima Monarhije, na istom principu su uspostavljane i u Bosni i Hercegovini. Ljuboje Dlustuš²⁶³ je bio Vladin povjerenik aktivan u ovom periodu, a u Školskom vjesniku objavljivao je radove na temu obrazovanja, obrazovnog sistema i promjena koje je donijela nova vlast.²⁶⁴ Učitelji i učiteljice u Austro-Ugarskoj Monarhiji imali su

---

²⁵⁷ Giomi 2015, 3.

²⁵⁸ Okey 2007, 61.

²⁵⁹ Giomi2 2015, 277.

²⁶⁰ Papić 1972, 5.

²⁶¹ Zakonom o obveznoj nastavi iz 1911. godine određena je dob djece za polazak u prvi razred osnovne škole (7 godina). Također, tim Zakonom je bilo zabranjeno da se djeca upisuju u prvi razred sa navršenih 10 godina. Šušnjara 2014, 454.

²⁶² Giomi 2021, 42.

²⁶³ Ljuboje Dlustuš bio je pedagog i književnik, aktivan u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije. Od 1879. godine vršio je dužnost učitelja, školskog referenta, vladinog tajnika i vladinog savjetnika pri školskoj upravi Zemaljske vlade u BiH. Dlustuš, Ljuboje. *Hrvatski biografski leksikon - 1983 - 2023 (mrežno izdanje)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2023. Preuzeto sa: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/4905> (28.11.2023.)

²⁶⁴ Šušnjara 2020, 327.

dužnost obrazovati mlade naraštaje u onim okvirima koje je postavljala Zemaljska vlada. Samim tim i škole su bile strogo nadzirane. Pored propisanih udžbenika Vlada je svake godine propisivala autore i naslove knjiga, a ukoliko su učenici i nagrađivani knjigama, to su bile samo one koje je odobrila Vlada. Bilo kakva stupanja u udruženja mimo škole učenicima su strogo zabranjivama.²⁶⁵

Austrougarska prosvjetna politika imala je u cilju osnivati škole koje će biti mjesta ne samo za sticanje znanja nego i da služe kao odgojne institucije. Upravo zbog ovoga, novoj vlasti bilo je jasno da će se najsnažniji otpori pojaviti tamo gdje se budu javljala pitanja ko treba da ima presudan uticaj na obrazovanje omladine. S dolaskom nove vlasti pokrenuto je nekoliko odgojnih, pedagoških listova koji su u određenim segmentima i preuveličavali zatečeno stanje u osmanskoj Bosni i Hercegovini, a za to je okrivljavano Osmansko Carstvo.²⁶⁶ U časopisu Bosansko-hercegovačke novine navedeno je: *Bog je u sedam dana sviet stvorio. To Vam je Bošnjaci i Hercegovci poznato. Isto tako bit će onim među Vama, koji su proniciva duha posve jasno, da se sve ono što je u Bosni i Hercegovini kroz 400 godina zapušteno, pokvareno i izopačeno, ne može u jednom danu, u jednoj nedjelji u jednom mjesecu popraviti i nadoknaditi.*²⁶⁷

Ubrzo se naredbom Zemaljske vlade 1879. formiraju dva kursa koji će kasnije preći u prve osnovne škole i sa ovim zvanično počinju reforme školstva u austrougarskoj Bosni i Hercegovini.²⁶⁸ Zemaljska vlada je bila suočena sa izazovima pred sprovođenje ideje inferkonfesionalnih škola. Unapređenjem nastavnčkog kadra i boljom opremljenošću škola bio je podignut standard u obrazovanju u skladu s onim u Hrvatskoj i Slavoniji.²⁶⁹ Prva gimnazija u Sarajevu bila je otvorena 1879. godine, međutim problem se pojavio u činjenici da je trebalo 14. godina do otvorenja druge državne gimnazije, a u međuvremenu otvoreno je deset trgovačkih škola.²⁷⁰ Školski kadar u Bosni i Hercegovini bio je prvobitno u deficitu, što je predstavljalo svojevrsan problem u realizovanju kulturne misije i evropeizacije bosanskohercegovačkog društva. Zbog ovoga je 1882. godine osnovano Obrazovalište za pomoćne učitelje, takozvani učiteljski tečaj koji je trajao tri godine.²⁷¹ Muslimansko učiteljsko obrazovalište otvoreno je 1892-

---

²⁶⁵ Papić 1972, 15.

²⁶⁶ Isto, 9.

²⁶⁷ Bosansko-hercegovačke novine, 1878. broj 3 od 8., navedeno u Papić 1972, 9.

²⁶⁸ Papić 1972, 11.

²⁶⁹ Šušnjara 2016, 33.

²⁷⁰ Papić 1972, 11.

²⁷¹ Šušnjara 2020, 328.

1893. godine, a cilj je bio podučavati polaznike medrese pedagoškim i drugim svjetskim strukama po novim metodama, u skladu s ciljevima Zemaljske vlade, kako bi mogli biti adekvatni učitelji u mektebima i raditi prema uputama nove vlasti.²⁷²

Kada je riječ o gimnazijama i njihovom sporom osnivanju u BiH, Toma Masarik je u oktobru 1892. godine kritikovao Kalajevu prosvjetnu reformu, govoreći da postoji veća potreba za gimnazijama kao državnim školama, a ne za strukovnim trgovačkim kojih ima više. Papić navodi da je bojazan od domaće inteligencije usporavala širenje mreže gimnazija u Bosni i Hercegovini, a da abiturijentima gimnazija u BiH nije davano da studiraju u Zagrebu, Pragu ili Beogradu. Oni su najčešće upućivani u Beč jer je državna vlada smatrala da je tamo postojala jača kontrola političkih i nacionalnih orijentacija budućih akademskih građana Bosne i Hercegovine.²⁷³

Jedan od primjera kako je nova vlast željela reformirati BiH naveden je i u članku unutar pedagoškog časopisa „Školski vjesnik“ u kojem Bujher govori da je Bosna zaostala iza drugih naprednih naroda, a detaljno saznajemo: *Lijepo je Bog nakitio Bosnu i Hercegovinu. Zemlja je puna prirodnih darova, a narod je zdrave misli i lijepa talenta. Zbog prilika, u kojima se je do skora nalazio, on je morao da zaostane iza drugih naprednijih naroda; no on može da ih stigne valja mu samo namaći priliku da steče potrebnog znanja i valja učiniti da se potpuno zanosi za onim što je lijepo i plemenito. Dvoje je potrebno za to... čestiti i plemeniti učitelji i uzgojitelji i razne kulturne i uzgojne institucije, a u drugu ruku treba i narod da potpuno shvati potrebu napretka uopće.*²⁷⁴

Da je za sprovođenje kulturne misije u BiH bila potrebna reforma, a posebno unutar školstva, vidljivo je u ovom citatu. Austrougarske vlasti vjerovale su da će za nekoliko generacija, putem obrazovnog sistema i razvijenih državnih škola, potaknuti i ekonomski razvoj, te smanjiti napetost među vjerskim i nacionalnim skupinama.²⁷⁵ Primjer istaknute žene u javnoj sferi bila je obrazovana novinarka Milena Mrazović koja je poslije okupacije BiH sa roditeljima iz Hrvatske došla u Bosnu i Hercegovinu. Radila je praksu u *Bosnische Post*. U to vrijeme biti novinarka je

---

²⁷² Isto, 329.

²⁷³ Papić 1972, 11.

²⁷⁴ Bujher 1894, 9-10.

²⁷⁵ Giomi 2021, 40.

bilo nešto *sasvim nečuveno*, kako je navedeno u *Wiener Stimme*. Svojim pisanjem djelovala je na širenje civilizacijske misije koju je austrougarska vlast željela promicati u društvu.²⁷⁶

Sve promjene u posljednjim desetljećima 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini, a posebno one vezane za školstvo rezultirale su i u stvaranju prve generacije obrazovanih muslimanki koje su bile aktivne u lokalnoj i javnoj sferi.²⁷⁷ To je bio jedan od značajnijih rezultata austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Ne treba zanemariti ni uticaj muslimanskih intelektualaca (poput Safvet-bega Bašagića, Edhema Mulbdića, Osman Nuri Hadžića i drugih). Jačanjem i oblikovanjem ženskog obrazovanja i širenjem državnih škola bile su potaknute velike promjene u bh. društvu 19. i ranog 20. stoljeća. Te promjene bit će vidljive godinama kasnije, jer je upravo ovo dovelo do jačanja samosvijesti kod žena svih vjerskih i nacionalnih opredjeljenja unutar složenog bosanskohercegovačkog društva. Utjecaji koji su dolazili iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije doveli su do modernizacije i unapređenja svakodnevnog života žena, ali su pred njih tada bili postavljeni novi izazovi s kojima su se tek trebale suočavati.

8.1. Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom: Žene u obrazovnom sistemu

Položaj žene, žensko pitanje i emancipacija u bosanskohercegovačkom društvu kasnog 19. i početkom 20. stoljeća bile su osjetljive teme, obilježene mišljenjem muslimanskog dijela stanovništva da se žensko pitanje protivi učenjima vjere, te da će u slučaju ženske emancipacije (skidanjem zara i feredže, te uključivanjem žena u savremeni kulturni i društveni život) društvo zalutati, a da će vjera biti napadnuta.²⁷⁸ Stanje u društvu nije bilo mnogo drugačije ni nekoliko desetljeća ranije, u cilju očuvanja načina života, kulture i svjetonazora bosanskohercegovačkog društva, poglavito muslimanskog dijela. Narod se opirao reformama i promjenama, kako onim tanzimatskim sredinom 19. stoljeća, tako i dolasku nove austrougarske vlasti. Intenzitet muslimanskog otpora obrazovanju u državnim školama bio je rodno uvjetovan. Za razliku od djevojčica muslimanske vjeroispovijesti, dječaci su upisivani i češće su završavali državne

---

²⁷⁶ Čalić 2020, 335.

²⁷⁷ Giomi 2015, 2.

²⁷⁸ Jahić 2017, 9.

osnovne škole.²⁷⁹ Pedagoški časopisi u BiH trebali su širiti ideju obrazovanja među građanima, a s ovim u vezi Bujher navodi: *Poštuj odgajanje moj sinko!... Zaista je čovjek neko čudo! Malo dijete, kad se rodi, nema nimalo više razuma, nego pile, kad se izleže. Samo se razlikuje tijekom, što pile ne može nigda steći razuma a dijete može kad se mudro s njime postupa.*²⁸⁰

Žensko obrazovanje bio je jedan od osnovnih ciljeva „civilizacijske misije“ Austro-Ugarske Monarhije za Bosnu i Hercegovinu. U pedagoškom časopisu *Školski vjesnik* sugerisano je da samo žena obrazovana u državnoj školi i podučena u predmetima kao što su pedagogija, higijena, religija i ručni zanat, može kasnije postati odgovorna majka, dobra supruga i učinkovita domaćica.²⁸¹ Pitanje ženskog obrazovanja, kako Ljuboje Dlustuš 1897. godine navodi, povezano je sa ženskim pitanjem, a vezano za „emancipaciju žena“. Zanimljivo je i opravdavanje otvaranja ženskih škola koristeći kršćanske dogme i vjeru, a Dlustuš s ovim u vezi navodi da je žena muškarcu ravnopravno ljudsko biće sa određenim razlikama, a ipak ne manje vrijedno.²⁸² Dlustuš govori da su otvorene dvije državne djevojačke škole u Sarajevu i Mostaru. Od 1883. godine potreba za višom djevojačkom školom bila je veća, jer su nakon završetka IV razreda djevojke željele nastaviti sa svojim obrazovanjem, zbog čega je Zemaljska vlada podržala otvaranje još jednog razreda, sve dok ih nije bilo VIII.²⁸³

Ipak, iako je obrazovanje za žene promovirano, ono nije bilo jednako sa onim koje su trebali dobiti muškarci. Naime, prema Zemaljskoj vladi djevojke su nakon osnovne škole mogle nastaviti školovanje samo završetkom petogodišnje srednje škole za djevojke (viša djevojačka škola), a na kraju i školu za učiteljice (ženska preparandija) koja je u Sarajevu osnovana tek 1911. godine.²⁸⁴ Dlustuš navodi da je predrasuda o nižoj intelektualnoj sposobnosti žena i zanemarivanje njihovog obrazovanja donekle i stvorila nižu intelektualnu snagu, a muškarce učinilo sebičnim jer je mogućnost napredovanja za žene bila uveliko smanjena ili nemoguća. Za muslimanke u Bosni i Hercegovini on govori da se žensko pitanje tek „polako“ pominje i da su promjene spore ali vidljive. Za muslimanke govori da su njihove životne prilike bile određene *vjerskim ustanovama i*

---

²⁷⁹ Giomi 2015, 4.

²⁸⁰ Bujher 1894, 9.

²⁸¹ Giomi 2015, 4.

²⁸² Dlustuš 1897, 579.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ Giomi 2015, 4.

*drevnim orijentalnim običajem u haremskoj zabiti.*²⁸⁵ Ovakav stav ne čudi budući da i na drugim mjestima Dlustuš navodi da je prirodno da se stanovništvo okreće napretku²⁸⁶ koji je donijela Austro-Ugarska Monarhija, a iza sebe ostavlja *orijentalne občaje*.

Zemaljska vlada osnivala je ženske škole ili odjeljenja, budući da su one imale zasebne predmete poput ručnog rada, higijene i domaćinstva. Ovo je bio i način kako je Vlada pokušavala pridobiti roditelje muslimanske ženske djece da ih pošalju u škole.²⁸⁷ Trend upisivanja ženske djece u škole potican je i putem istaknutih muslimanskih porodica, poput porodice reis-ul-uleme Azabagić, koja je svoju kćer upisala u školu. Ovo je onda trebalo potaknuti druge muslimanske porodice, i one iz drugih socijalnih sredina, da svoju djecu upišu u školu.²⁸⁸

Početak 20. stoljeća sve su češći pozivi za obrazovanjem mladih djevojaka, muslimanki. U časopisu *Bošnjak* 1908. godine ukazuje se na slabo obrazovanje muslimanki i činjenicu da ih je potrebno bolje pripremiti za život, jer su mnoge od njih siromašne i prepuštene same sebi i raznim moralnim izazovima. Neobrazovanoj muslimanki teško je bilo i dobro se udati, jer su mladići najčešće tražili suprugu koja ima barem osnovno obrazovanje. Za siromašne i neobrazovane djevojke ovo je predstavljalo još jedan od izazova.²⁸⁹ Krajem Prvog svjetskog rata pitanjem ukidanja zara i feredže, te modernizacijom društva bavio se Dževad-beg Sulejmanpašić. Objavivši kratku brošuru o prednostima i potrebama ženske emancipacije uslijed kriznih posljedica Prvog svjetskog rata, bio je napadnut od muslimanskog dijela stanovništva koje je njegov pokušaj poboljšavanja stanja društva protumačilo kao atak na vjeru.²⁹⁰ U klimi političkih i društvenih promjena u bh. društvu početkom 20. stoljeća, muslimankama više nije bilo dovoljno vjersko i kućno obrazovanje. Bila je potrebna promjena i odlazak u državnu obrazovnu instituciju.²⁹¹

Dolazak nove vlasti nakon 1878. godine promijenio je tok razvoja Bosne i Hercegovine. Modernizacija i evropske tekovine su s austrougarskom upravom uplovile u bosanskohercegovačko društvo. Jedna od promjena koja se vrlo brzo počela osjećati u društvu ticala se upravo žena i njihovog položaja. S novom vlašću uloga žena i njena društvena aktivnost

---

²⁸⁵ Dlustuš 1897, 581.

²⁸⁶ Isto, 581-582.

²⁸⁷ Šušnjara 2014, 454.

²⁸⁸ Giomi 2021, 48.

²⁸⁹ Jahić 2017, 49.

²⁹⁰ Isto, 9.

²⁹¹ Giomi 2021, 107.

se značajno povećala. Po uzoru na druge dijelove Monarhije, i bosanskohercegovačke žene su trebale da se obrazuju da bi bile dobre majke i supruge.²⁹² Zahvaljujući ovome, s vremenom se promijenila i obrazovna struktura stanovništva, odnosno broj nepismenih žena je smanjen upravo jer je država nadzirala njihovo obrazovanje.

---

²⁹² Lis 2021, 73.

9. Žene u javnom prostoru: Učiteljice u Bosni i Hercegovini

Postepeni ulazak u zapadnjački kulturni krug Bosna i Hercegovina počela je osjećati krajem 60-ih godina 19. stoljeća, kada su na njen teritorij, koji je i dalje bio u sklopu Osmanskog Carstva, došle Adeline Paulina Irby (1831–1911) i Georgina Muir Mackenzie (1833–1874). One su bile dvije britanske putnice, sufražetkinje i spisateljice koje su 1869. godine utemeljile školu za djevojčice u Sarajevu. Nakon njih, rastao je broj aktivnih žena u javnom prostoru, a posebno su bile aktivne kao učiteljice i spisateljice.²⁹³ Izgradnjom mreže škola rasla je potreba za učiteljskim kadrom koji su pretežno sačinjavale učiteljice. S početkom austougarske okupacije učiteljice su u Bosnu i Hercegovinu dolazile iz drugih dijelova Monarhije, odnosno Hrvatske i Vojvodine. Zahvaljujući svom obrazovanju i drugačijem okruženju donijele su novi način mišljenja o ulozi žena u nacionalnom društvu.²⁹⁴

Da su učiteljice imale veoma značajnu ulogu u društvu, osim one očite – da su obrazovale buduće generacije, a onda svakako i djelovale na širenje obrazovane populacije (muškaraca i žena) unutar Austro-Ugarskog Carstva, potvrđuje i činjenica da su bile aktivni sudionici u društvu. One su postepeno uključene i u širenje nacionalnih pokreta i djelovale su strogo unutar njih i onoliko koliko su nacionalne elite dopuštale. Njihova djelovanja bila su ograničena ali iz današnje perspektive svakako primjetna. Nakon završenog obrazovanja u osnovnoj, a zatim višoj školi one su postajale književnice, pjesnikinje, doktorice, novinarkе, aktivistkinje i svakako učiteljice. Naime, za obrazovanje nacionalnih pokreta bila je potrebna masivnost istih, s tim u vezi žene su činile njihov dobar dio. Međutim, ograničenost djelovanja žene svakako je bila sveprisutna. S ovim u vezi, one žene koje su komunicirale mimo muškog patronata smatrane su kršiteljicama društvene norme, neželjenim članicama društva i otpadnicama, a dok se svaka organizovana djelovanja žena smatrala opasnošću za društvo i državu, odnosno maskuline domene.²⁹⁵

Da bi, prije svega, postojao učiteljski kadar bilo je potrebno obrazovati ga. S ovim u vezi, 1884. godine osnovana je prva potpuna učiteljska škola koja je radila po nastavnom planu i programu

---

²⁹³ Giomi 2021, 62.

²⁹⁴ Lis 2021, 74.

²⁹⁵ Dujmović 2022, 106.

učiteljskih škola u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tada je dopušteno kongregaciji Kćeri Božje ljubavi da u samostanu u Sarajevu otvori privatnu žensku učiteljsku školu (za sve konfesije).²⁹⁶

Po uzoru na Irby i Mackenzi, druge učiteljice su se aktivirale u javnom prostoru. S ovim u vezi, jasno je iz brojnih članaka i pamfleta koje su pisale da je angažman u filantropskim i kulturnim udrugama doživljavao se kao produžetak pedagoške misije u školi.²⁹⁷ Stoja Kašiković, koja je bila srpsko-pravoslavna učiteljica, isticala se i po svojoj značajnoj ulozi ko-osnivačice časopisa *Bosanska vila*, a bila je i njen urednik. Međutim ona je kao urednik koristila muški pseudonim – Stevo Kaluđerović.²⁹⁸ Dalo bi se komentirati da je upravo zbog svog roda, jer je bila žensko, morala koristiti muški pseudonim u javnim nastupima, a možda i radi činjenice da čitalačka publika *Bosanske vile* ne bi isto reagirala da je pisalo njeno pravo, žensko, ime. Do početka 20. stoljeća bosanski gradovi su bili svjedoci povećane vidljivosti žena u javnom prostoru (u školama, vjerskim zajednicama, udruženjima, časopisima).

U zborniku *Zamišljanje žene, O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Sonja Dujmović dala je opis položaja žene osvrćući se na bosanskohercegovačko društvo za vrijeme austrougarske vladavine. Ona, analizirajući časopis *Bosanska vila* pokušava da dekonstruiše stav o položaju žene i ono gdje je ona (ne)vidljiva, a očigledno da je djelovala i utjecala na oblikovanje društva kroz svoj rad. Kroz prizmu nacionalizacije vidljivo je da je muška elita imala za cilj uključiti što više članova društva, pa tako ne čudi činjenica da se upravo tada i žena sve češće javlja kao aktivniji član društva. Kako Dujmović zaključuje: *Javni istup žene na stranicama štampe, kanalisani intervencijom urednika i vođen rodoljubivim, ali i nepromjenjivim patrijarhalnim kanonom, omogućio je da se u nacionalnokulturnoj matrici jasno razaznaju oni pozitivni emancipatorski topisi koji govore o širokoj skali ženskog djelovanja i postepenim modernizacijskim pomacima.*²⁹⁹ Zanimljivo je naglasiti i da se odnos prema ženi razlikovao i od časopisa. S ovim u vezi drugačiji je pristup u radovima koje publikuje Zora. Naime, tamo su žene aktivno objavljivale a radile su i kao prevoditeljice. Broj iz 1899. godine je gotovo u cjelosti posvećen ženama dok je u odsustvu bio njen glavni urednik Jovan Dučić, koji se od tog broja ogradio. Bez obzira na feminističke retorike

---

²⁹⁶ Šušnjara 2014, 461.

²⁹⁷ Giomi 2021, 62.

²⁹⁸ Isto, 63.

²⁹⁹ Dujmović 2022, 93.

njihovi radovi su ipak u velikoj mjeri potvrđivali tradicionalne uloge žene. Žene koje nisu promovirale brak i bračnu zajednicu su negativno posmatane.³⁰⁰ Bio je ovo značajan napredak tog vremena jer se samo deset godina ranije Mostarke, Hercegovke, nisu nalazile u ovom „muškom“ polju rada i društvene aktivnosti.³⁰¹ Sa islamskog stanovišta se o položaju žena govori u časopisu *Behar*. Glavna je razlika što u raspravi u ovom časopisu ne učestvuju žene. Osman Nuri-Hadžić u ovom časopisu objavio je rad u kojem naglašava da je položaj žene u islamu u Evropi pogrešno shvaćen i da nije negativan kako se smatra. Ipak, u njegovom radu nagovještava se da je cilj djela odbrana islama i muslimanke, ali naslućuje se i da autoru nije cilj odbrana žene i njena ravnopravnost, kako je bilo u radovima objavljenim u *Zori* ili *Nadi*.³⁰²

Položaj muslimanki nije bio jednak položaju katolkinja i pravoslavnih žena u ovom prelaznom periodu. Dok su se one učlanjivale ili osnivale udruženja, muslimanke su tome pristupile opreznije. One se ili nisu htjele angažirati u dobrovoljnim društvima ili im je to bilo zabranjeno. Supruge habsburških dužnosnika su pokušavale uključiti neke muslimanke iz više klase u aktivnosti *Ladies Clubs*, što je u početku bilo neuspješno.³⁰³ Giomi također navodi da postoji nekoliko mogućih razloga zašto se muslimanke nisu posebno angažirale u javnom prostoru niti u volonterskim udruženjima. On navodi razloge poput: spolne segregacije, odsutnosti muslimanki u obrazovnom sistemu, negativna percipiranja udruženja kao mjesta za ugrožavanje morala i integriteta muslimanskog stanovništva.³⁰⁴ Osim ovoga, Jahić navodi i činjenicu da se ženska djeca nisu školvala u državnim škola, nego su većinom ostajala na mektepskom obrazovanju. Ovo je također mogao biti razlog slabijeg napredovanja u obrazovanju među muslimanskim dijelom stanovništva. Neki su mislili, i dalje iz straha, da je cilj takvih škola bio preobratiti muslimanke u kršćanke.³⁰⁵ No, ne treba zanemariti ni postepena napredovanja u obrazovanju muslimanski u ovom periodu. Olga Hörmann je uz pristanak reis-ul-uleme bila zaslužna za otvaranje, prvobitno tečaja 1894., a onda Muslimanske osnovne djevojačke škole 1897. godine.³⁰⁶ Iako se lokalno stanovništvo

---

³⁰⁰ Vervaeet 2013, 254- 255.

³⁰¹ Isto, 254.

³⁰² Isto, 276.

³⁰³ Giomi 2021, 63.

³⁰⁴ Isto, 64.

³⁰⁵ Jahić 2017, 44.

³⁰⁶ Produženi tečaj u trajanju tri godine dodan je 1901. godine s ciljem da se dodatno radi na daljem obrazovanju muslimanki. Kujović 2009, 115.

protivilo, ova škola koristila je širim muslimanskim masama, budući da su djevojke nakon višegodišnjeg obrazovanja mogle druge podučavati čitanju, pisanju, računu i ručnom radu.³⁰⁷

Na oblikovanje javne sfere mnogo su djelovale spisateljice. U poređenju s pravoslavkama i katolkinjama, muslimanke su u bosanskohercegovačkom društvu svoje tekstove većinom objavljivale anonimno ili pod pseudonimima. Vremenom su počele koristiti svoja prava imena. Svojim imenima su obično dodavale titule kao što su „učenica”, „ruždijanka“ ili “učiteljica”. Školovanje i profesija ovih žena bili su faktori koji su legitimirali njihovo djelovanje u javnoj sferi.³⁰⁸ Jedan od primjera protivljenja konzervativnom patrijarhalnom društvu bila je učiteljica Hasnija Berberović, koja je bez obzira na sredinu uspjela da se izbori za svoje obrazovanje. Kujović navodi da je ona bila prva muslimanka, Bošnjakinja, koja je položila učiteljski ispit 1909. godine.³⁰⁹ Učiteljica Berberović bila je društveno aktivna pred kraj Prvog svjetskog rata, a sa drugim aktivistkinjama i kolegicama 1919. godine u *Privremenom odboru ženskih aktivistkinja* putem oglasa se obraćala ženama i muškarcima i objašnjavala značaj obrazovanja. Tim putem naglašavala je da su zbog neobrazovanja i neosposobljenosti oni bili u lošem društvenom i materijalnom položaju.³¹⁰ Osim ovoga, Giomi govori da je značaj i društvena aktivnost Hasnije Berberović vidljiva i kroz njenu poeziju koju je objavljivala u *Beharu* 1907. godine, pod pseudonimom Vahida. Dvije svoje pjesme Musa Čazim Ćatić posvetio je liku Hasnije Berberović, s kojom je bio u dobrom odnosu, i na taj način sačuvao sjećanje na nju.³¹¹ Učiteljica Berberović bila je prva predsjednica udruženja muslimanki *Osvitanje* koje je osnovano 1919. godine. Putem ovog udruženja, učiteljice su osnivale analfabetske tečajeve, davale časove iz krojenja, šivanja i veza i na taj način radile na opismenjavanju i radnom osposobljavanju drugih muslimanki.³¹²

Jedna od interesantnih ličnosti iz bosanskohercegovačke književnosti je i Nafija Sarajlić. Bila je učiteljica i prva književnica – prozna spisateljica. Učiteljskim pozivom bavila se svega tri godine, dok se nije udala za tada u društvu istaknutog književnika Šemsudina Sarajlića, na čiji

---

³⁰⁷ Jahić 2017, 44.

³⁰⁸ Giomi 2021, 95.

³⁰⁹ Hasnija Berberović i Behija Ukšinagić bile su prve muslimanke učiteljice koje su poslije položenog *maturalnog ispita za preparandije* položile ispit za definitivne učiteljice. Kujović 2010, 77.

³¹⁰ Kujović 2009, 116.

³¹¹ Giomi 2021, 96.

³¹² Osim što je bila članica i predsjednica udruženja *Osvitanje*, Hasnija Berberović bila je aktivan član i drugih udruženja. Od 1921. je bila pri *Gajretu* kada se osnovao ženski odbor. Također, sudjelovala je na Kongresu muslimana intelektualaca održanom 1928. godine u Sarajevu. Kujović 2009, 116-117.

zahtjev je prestala raditi. Naime, njen suprug smatrao je da je potrebnije da se posveti pravilnom odgoju njihove djece.³¹³ Iz javnog života Nafija se brzo povukla, ali njen utjecaj na žene i položaj žena i danas je vidljiv. Nafija je danas posebno istaknuta jer je jedina iz svoje generacije žena u BiH koja je pisala kraće prozne tekstove – crtice (do Prvog svjetskog rata). Naime, do tada su se žene, spisateljice, u časopisima nalazile najčešće pišući poeziju.³¹⁴ Demiragić navodi da su žene zbog težih materijalnih uslova bile primorane da koriste kraće prozne ili pjesničke forme.³¹⁵ Musa Ćazim Ćatić, kao urednik *Bisera*, je također pomogao u objavljivanju i njenih radova te na taj način doprinio osnaživanju i boljoj vidljivosti žena u društvu.³¹⁶

U *Temama*, precizno u *Rastanku (Uspomeni)* opisala je Nafija kako joj je protekao zadnji dan u školi, međutim ono što se posebno dojmi u ovome jeste da je ona svoje *male učenike, mile*, podučavala etici i čitanju, za što je dobila ukor. Nafija govori: *Ispiti se svršili. Danas djeca još samo da prime radove što ih preko godina radiše i na ispit izložiše, pa se onda svi rastajemo. Ko u nov posao, ko na ljetovanje. Dan osvanuo tmuran, maglovit. Neka sjeta padala na lice, a srce ćutilo nešto neizvjesno. Meni se ne dalo zadugo da odem u školu. Osjećala sam još dva dana unaprijed da ću se teško rastati sa svojim malim učenicima, milim, kako to samo mogu biti muslimanske djevojčice. Jer...-Bog zna! hoćemo li se više zajedno naći u školi, pošto mene nešto nelijepo odvrćaše da dalje ne nastavljam. Uzrok je bio: što sam na svoju ruku, izvan sahata nastave, bila počela obučavati razvijenije djevojčice u etici i čitanju. Pa sam dobila ukor na ispitu, pred djecom, od komisije, da to više ne smijem činiti, jer da to djeci ne treba. Naravno da sam se tijekom našla duboko uvrijeđena i otuda je dolazilo ono nešto nelijepo što me odvrćalo od daljnje nastave.*³¹⁷ Nametak u *Sarajevskom nekrologiju* govori da je u tom periodu, oko proljeća 1970. godine, umrla Nafija-hanuma Sarajlić, rođena Hadžikarić, jedna od prvih bosanskohercegovačkih muslimanki koja je završila učiteljsku školu.³¹⁸

Promjene koje su bile već zapažene u evropskom društvu, Nafija Sarajlić pokušala je kroz svoju prozu dovesti i u bosanskohercegovačko društvo. Naime, ta društvena kretanja i promjene u odnosu prema ženama, kao i potrebu za njihovom emancipacijom Nafija Sarajlić ovjekovječila je

---

³¹³ Demiragić 2023, 237.

³¹⁴ Giomi 2015, 7.

³¹⁵ Demiragić 2023, 224.

³¹⁶ Isto, 237.

³¹⁷ Sarajlić 2010, 83.

³¹⁸ Nametak 2004, 174.

u stihovima proznog teksta *Ustaj ženo: Ustaj ženo, iz zakutka iz zavitka, čuješ onaj zvučni glas, gdje te zove svjetska žena, da se dižeš, da se boriš, za slobodu ljudskog roda i za spas... Tvoja ruka nek je jaka, ne daj naprijed dušmaninu...*³¹⁹ Prozni tekstovi i poeme bosanskohercegovačkih autorica, a koje su bile i učiteljice, na svojevrsan način prikazuju sliku vremena u kojem su one živjele i djelovale. Svoju dužnost prema društvu ispunjavale su upravo na taj kreativni način – pišući. Pozivale su djevojke, žene na promjene i ukazivale na stanje stvari i mogući napredak.

Kakvo je stanje bilo u Evropi, takvo je bilo i u Bosni i Hercegovini po pitanju položaja učiteljica u društvu. Položaj žena bio je ograničen. Iako su radile, mnogi od tih poslova nisu prvobitno bili društveno priznati. Učiteljska služba od svih bila je za žene najprihvatljivija. O ograničavanju i ove funkcije svjedoči *Zakon o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih škola u Bosni i Hercegovini* iz 1913. godine. Članci 2. i 22. ovoga Zakona jasno govore o pravima učiteljica i njihovom statusu.³²⁰ U članu 2. ovog zakona se navodi: *Ženske osobe mogu biti namještene u učiteljsku službu samo kao neudane ili udovice, dotično ako su udane za učitelja narodnih škola.* Zakonski celibat za učiteljice postojao je i u BiH kao i u drugim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije i Evrope. Celibat nije važio samo u slučaju sklapanja braka sa kolegom učiteljem. No, u tom slučaju smanjivale su im se nadoknade koje bi imale kao neudane, što potvrđuje član 22. gdje se navodi: *Udane učiteljice narodnih škola koje stanuju u istom mjestu sa svojim muževima, imaju pravo samo na 50% od doplatka.*³²¹

9.1. Kroz prizmu prošlosti: Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske i njen primjer učiteljice, spisateljice i aktivistkinje

Jelica Belović-Bernadzikowska bila je učiteljica, pedagoška radnica, naučnica, književnica, etnografkinja, prevoditeljica, novinarka, urednica, borac za prava žena. Bila je žena mnogih interesovanja i širokih znanja, a od jezika je govorila njih čak deset.³²² Njeni memoari,

---

³¹⁹ Sarajlić 2010, 92-93.

³²⁰ Šušnjara 2014, 455.

³²¹ Isto.

³²² Omerović, Lis, 2023, 9.

koje je pisala tri godine (1906-1909. godine),³²³ a obuhvatili su njen život i rad, ali i opisali društvo tog kasnog 19. i ranog 20. stoljeća, odličan su izvor o njenom životu i društvu u kojem je živjela.

Jelica Belović-Bernadzikowska rođena je i odgojena u patrijarhalnoj, bilingvalnoj katoličkoj porodici. Njen otac bio je gimnazijski profesor, a majka kćer učitelja.³²⁴ Jelica je završila osnovnu školu u Osijeku, Višu djevojačku školu u Samostanu sestara milosrdnica u Đakovu, a 1885. godine nakon završenog petog razreda upisuje Žensku učiteljsku školu (preparandiju) u Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu koju završava 1888. godine. Nakon što je položila ispit za rad u narodnim i ženskim školama mogla je početi tragati za poslom.³²⁵ Memoari J.B.B. značajni su jer je zahvaljujući njima moguće pratiti školovanje i drugih učiteljica, koje iza sebe nisu ostavile neki sličan izvor. Osim ovoga, Jelica spominje mnoge profesorice, profesore, kolegice i kolege s kojima je dolazila u kontakt, spominje njihova školovanja i profesionalna napredovanja. Za neke saznajemo da su odlazile na školovanja u Beč ili Pariz, Dujmović prenosi da zvanični biografski podaci navode da je i ona išla istim putem,³²⁶ međutim Omerović i Lis u predgovoru *Memoara Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)* navode da o ovome nema riječi u tom tekstu, a da je gotovo nemoguće da bi tako značajnu životnu epohu Jelica tek tako zanemarila.³²⁷

Budući da sve informacije o njenom životu nisu dostupne u zvaničnim enciklopedijama, od velikog značaja za sve istraživače predstavljaju njeni autobiografski *Memoari*. Belović-Bernadzikowska predstavlja svojevrsan primjer žene aktivne u društvu koja u svojim *Memoarima* donosi isječke iz privatnog i poslovnog života. Kao autorica drugih tekstova, kojih je preko 2000, često se potpisivala pseudonimima Jelica, Jele, Hela, teta, teta Jelica, Ljuba T. Daničić, Jasna, Jasna Belović itd.³²⁸ No, pored imena Jelice Belović-Bernadzikowske spomenute u *Gradi za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, u *Abecednom popisu živopisa*³²⁹ ne stoji ništa više osim njenog imena, dok većinom pored imena drugih

---

³²³ Isto, 11.

³²⁴ Isto, 49.

³²⁵ Omerović, Lis 2023, 21.

³²⁶ Dujmović 2011, 484.

³²⁷ Omerović, Lis 2023, 22.

³²⁸ Preuzeto sa: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/1671> (22.10.2023.)

³²⁹ Osim Jelice Belović-Bernadzikowske, u *Abecednom popisu živopisa* pobrojano je još nekoliko žena pored čijih imena je stajala njihova uloga i zvanje učiteljice, a one su: Dasović Hildegarda – učiteljica, Jambrišak Marija – ravnateljica viših pučkih škola, Savić Draginja – ravnateljica gradske ženske obrtne škole, Šuller Mara učiteljica ženskog liceja, Wickerhauser Natalija – učiteljica ženskog liceja, Cuvaj 1913, 17-19.

pomenutih i istaknutih stoji njihovo zvanje i uloga koju su obnašali, te s kojom su se istakli. U kasnijem tekstu o njoj saznajemo da je bivša umirovljena upraviteljica bosanske državne više djevojačke škole koja piše radove za hrvatske i srpske časopise, a dat je popis njenih do tada objavljenih djela.³³⁰ Jelica u *Memoarima* potvrđuje da je radila za *sve naše* hrvatske i srpske pedagoške listove i to besplatno. A njene članke primjećivali su Basariček, Jovan Jovanović Zmaj, Širola, Ivkanec i mnogi drugi.³³¹

Jelica Belović-Bernadzikowska predstavlja neizostavan primjer kada je riječ o počecima feminističkog pokreta u regionu te je potrebno spomenuti neke od osnovnih crtica iz njenog života i odgoja, kako bi se u potpunosti razumjelo njeno kasnije djelovanje koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Budući da je i njen interes bio i u polju pedagogije i psihologije i sama govori da bi njen tekst mogao da služi i s te strane. Ona u *Memoarima* jasno ističe da je shvatila koliko je i u njenoj porodici vladala klima podjele prema rodnim ulogama. Njen brat je u odnosu na njenu sestru i nju imao mnogo bolji položaj, rijetko je bio kažnjavan, iako je, kako Jelica navodi, on bio sebičan i neposlušna, majka mu nije govorila nista. Jelica navodi:

*Ali kod kuće kazali su svi, da je brat najljepši, a nas dvije Gaba i ja šteta što nijesmo dečki. Naročito ja, da nisam dječak to su mi svi zamjerali. Mene se je to neugodno dojimalo. Zašto da budem dječak.*³³² Također navodi da je u privatnom životu i tokom odrastanja odnos majke bio mnogo drugačiji i popustljiviji prema bratu. Drugačiji odnos prema spolu Jelica je primijetila i na drugim mjestima, odnosno, kada je odrasla i počela da radi. Iako se mnogo bavila pisanjem, književno djelovanje za to vrijeme bila je *muška duševna hrana*, i bilo je neobično vidjeti ženu u tom polju. *Ja onda liješno nijesam znala nijednu drugu našu književnicu. Posve sama istrčala na to polje, vođena prilikama. ... u nas nije bilo nijednoga ženskoga lista. Morala sam se upoznavati sa muškarcima, a to upoznavanje nikad nije bilo bez simpatija sa stane dotičnih. Toliko sebičan je svaki, da ne će pomoći ženu posve mu ravnodušnu. To sam i kasnije toliko put doživjela.*³³³

Za sebe je govorila da je kao dijete bila živahna, radoznala, nesmotrena, neuredna, čupava, nagla i nepromišljena ali ne *rdava* od malih nogu, a kako i sama navodi *nemir živog djeteta* često

---

³³⁰ Cuvaj 1913, 520.

³³¹ Belović-Bernadzikowska 2023, 294.

³³² Belović-Bernadzikowska 2023, 41.

³³³ Isto, 242.

je ometao njenu samohranu majku.³³⁴ Da je ljubavi i pažnje posebno nedostajalo nakon smrti oca, dok je imala samo pet godina, svjedoče i stranice sa samog početka njenih *Memoara*, kroz koje se čitalac može saosjećati s emocijama njenog lika u djetinjstvu. Lijepe riječi njene učiteljice učinile su da se još kao mala zapita zašto istu ljubav i toplotu nije osjećala kod kuće i kod majke.³³⁵

Pri upisu na Preparandiju susrela se s kritikama na račun svog izgleda koje su je pogodile, *ako ova djevojka misli biti naša učenica, a danas sjutra učiteljica, onda moja gospođo, prije svega njezina vanjština mora da se izmjeni. Gledajte vi to blijedo lice, te upaljene oči, ona jedna više koliko je utegnuta u steznjak...Pa te „grive“ na čelu!...I to odijelo...*³³⁶ O predanosti učiteljskom poslu može se zaključiti iz činjenice da i zbog ponosa, a i zbog dužnosti kao „supletnica“ nije željela ići nesprijetna na nastavu, gdje je predavala povijest.³³⁷ Obrazovanje žena u ovom vremenskom periodu bilo je povezano s njihovim položajem u društvu i svakojakim promjenama koje su bile sve učestalije. S otvaranjem građanskih viših djevojačkih škola, tj. preparandija i liceja, djevojkama je omogućen društveni napredak i ekonomska samostalnost i sigurnost.³³⁸

Kroz detalje u *Memoarima* moguće je sagledati položaj i obrazovanje učiteljica na preparandiji. Strah svih njih bila je matura gdje su polagale prvobitno pismeni, a zatim usmeni ispit. Ispitivani su hrvatski jezik, geografija, pedagogija, povijest, geometrija, pjevanje. Nakon polaganja mature postajale su učiteljicama, a među njima i Jelica.³³⁹ Njeno prvo zaposlenje kao učiteljica pronašla je u Zagrebu, zatim u Rumi, Osijeku, Mostaru, a 1896. dolazi u Sarajevo gdje počinje raditi u Državnoj višoj djevojačkoj školi.³⁴⁰ Za vrijeme rada u Rumi, u *Memoarima* je ostavila značajan podatak koji potvrđuje praksu loših plata i radnih uslova za učiteljice. Naime, osim što je bila fizički napadnuta od *pijanog seljaka Švabe*, na sebe je uzimala i previše posla. Radila je sa 130 djece, za *kukavnih 30 for. mjesečno*.³⁴¹

---

³³⁴ Belović-Bernadzikowska 2023, 9, 32.

³³⁵ *Otkako sam osjetila čar ljubavi iz ustiju lijhepe moje učiteljice neprestano sam se pitala: za što su moji kod kuće tako hladni, nemili i opori?* Belović-Bernadzikowska 2023, 61.

³³⁶ Belović-Bernadzikowska 2023, 84-85.

³³⁷ Isto, 99.

³³⁸ Batinić 2008, 199.

³³⁹ Belović-Bernadzikowska 2023, 170-175.

³⁴⁰ Omerović, Lis 2023, 23.

³⁴¹ *Radite onoliko koliko možete, ali ne ovako ostajući s djecom za besplatne „Extrastunden“.* U vašem je razredu djece, što po tri i četiri godine idu u I. Razr.(..). za *Vaših kukavnih 30. for. Mjesečno, dosta je ako ih naučite Bogu se moliti i do deset brojiti* Belović-Bernadzikowska 2023, 199. Gore navedeni podaci da žene učiteljice nisu imale jednaka prava i plate prikazani su i kroz pero upravo učiteljice i jasan su pokazatelj radnog stanja i statusa.

Po dolasku u Mostar Jelica je upoznala svog budućeg supruga. Za nju je udaja predstavljala nadu, da će možda imati nekoga da je brani od prostote i požude muškaraca, od prevara gazdarice i od zlobe kolegica, da će imati s nekim šetati i razgovarati. Ipak, kako njeni *Memoari* svjedoče njen brak nije bio mjesto gdje su samo cvjetale ruže. Ona u suprugu nije pronašla sigurnost i zaštitu kojoj se nadala. Njen suprug Janko bio je protiv njenog pisanja, a u ljutnji je jednom rekao da su *učiteljice najveća "bagaža"*, upoređujući ih sa nemoralnim uličnim radnicama, a napredovanje u struci bilo je nešto što nije išlo u korist ženama. *Moj muž nije onaj idealni bračni drug, o kome sam snivala. Valja mi udesiti sve tako, da on o crnim stranama mog službovanja i duševnog života sazna što manje, a dijeliti s njime samo ugodne dojmove i plaću svoju.*³⁴² Ovakvi odnosi u braku utjecali su i na njeno psihičko stanje, pa u jednom momentu u *Memoarima* priznaje da u duši nije tako nasmijana, bezbrižna i vesela kakvom se činila.³⁴³

U Sarajevo je stigla 1896. godine i ostvarila mnoga poznanstva. Period njenog života u Sarajevu bio je buran, ali i produktivan jer je broj njenih djela u ovom periodu porastao, a riječ o njoj se dodatno pročula. Rad na etnografskom polju u ovo vrijeme bio je impozantan. Premještajem u Banja Luku 1898. godine postala je direktorica tek osnovane Više djevojačke škole. U Banja Luci je nastavljen njen spisateljski i pedagoški rad. Nije prestala objavljivati radove u mnogobrojnim časopisima poput *Zore*, *Školskog lista*, *Školskog vjesnika*, *Na domaćem ognjištu...*

Ono što je posebno zanimljivo bilo je njeno opažanje patrijarhata za vrijeme boravka i života u Banja Luci. Koliko je ukorijenjen patrijarhat u bosanskohercegovačkom društvu krajem 19. i početkom 20. stoljeća svjedoči i ona u *Memoarima*. Nepoštovanje s kojim je na samom početku tretirana od starijih muškaraca samo jer je žena vidljivo je u primjeru:

U Bosni nije lako ženi biti na čelu zavoda. U Banjaluci su i starije ugledne gospođe ponizno ljubile ruke mladim uglednijim muškarcima i prve ih pozdravljale po narodnom običaju, da je žensko "vazda mlade". A tu da mene poštivaju kao šefa! Jok! Nijedan mi otac Bosanac nije doveo kćer, niti je na ulici skidao šešira ili fesa preda mnom. Zar ženskoj? Pa još mlađoj? Jok! Da sam bila ujedno i "sučevica", to je u njiovim očima više vrijedilo, nego što sam bila sama po svojoj

---

³⁴² ...učiteljice su najveća bagaža i da su gore nego nemoralne uličnice, da ga je stid, što ima ženu iz ove branše... govorio je u ljutnji. On mi je bio uporište, a sad vidjeh da mi (ni) tu nema oslona... Belović-Bernadzikowska 2023, 287-288.

³⁴³ Isto, 288.

zasluzi “direktorica”. Kad je koji što htio zbog svoje kćeri, pisao bi mi sa “Ti”. – Istom druge i treće godine uzgajajući djecu, uzgojila sam im i roditelje. Najprije su mi dolazile majke, a onda i očevi. Sami su kazivali: “čast tebi, ženska glavo, ama Ti si jedna! Nema je više ko što si Ti!”³⁴⁴ U ovo vrijeme u Bosni i Hercegovini počele su se osjećati nacionalne tenzije, u odnosu Srba i Hrvata. Kao katolkinji u Banja Luci zamjerali su joj jer piše u srpskim listovima.³⁴⁵

Amela Poljak smatra da je Belović-Bernadzikowska bila svjesna u kakvo okruženje je stigla, a naglašava i da je bila upućena u nacionalna kretanja unutar bosanskohercegovačkog društva. Njena uloga obrazovane žene srednje klase, učiteljice, doprinosila je evropeizaciji bosanskohercegovačkog društva.³⁴⁶ Značajno je Jelicino uočavanje da su mnoge žene bile sredstvo za izgradnju identiteta muškarca i svjedoči o položaju Stoje Kašiković, ranije pomenute srpsko-pravoslavne učiteljice.

Isto tako upoznala sam se sa Stojom Kašikovićkom, koja je zapravo urednica “Bos. vile”, jer joj je muž prelijen. Ali i ona nije bog zna kako zauzeta za svoj list. Bila sam nekoliko puta kod nje i učinim im za “Vilu” sve što me mole, ali ona ni posjete još nije vratila. Možda joj se činim suviše “velika dama”... jer kad me vidi na ulici, vazda je vrlo ljubezna. Jednoć, kad sam došla k njoj, zatekla sam ju u kuhinji, oko nje pisma i novine, a ona je glavom ležala na stolu i drijemala, u ½ 4 po podne (...) kako Stoja trivializuje svoj književnički posao i mjeri ga samo po onome novcu, koji za “Vilu” dobivaju...³⁴⁷ Veoma čest primjer, a vidljiv i u pomenutom slučaju Stoje Kašiković u Memoarima, bio je to da su supruge vrlo često bile ona kreativna stvaralačka strana, koja je djelovala i kreirala u pozadini čak i više od svojih muževa. Ipak, one nisu dobijale nikakve zasluge za svoj rad. Žene su često imale ulogu asistentice ili lektorice.³⁴⁸ Ono što se na osnovu Memoara može prepoznati jeste da je Belović-Bernadzikowska uvidjela kakav je stvarni položaj žena bio u društvu, prepoznala je činjenicu da su radile i imale svoje dužnosti, a isto tako da se nisu javno eksponirale već su u većini slučajeva ostajale u sjeni svojih muževa, a isto tako i da im je položaj bio gori i u poslovnom smislu.³⁴⁹

---

³⁴⁴ Belović-Bernadzikowska 2023, 331.

³⁴⁵ Isto, 332.

³⁴⁶ Poljak 2019, 157.

³⁴⁷ Belović-Bernadzikowska 2023, 383.

³⁴⁸ Batinić 2008, 200.

³⁴⁹ *Ja sam morala ići u mirovinu, iz zlobe i osvete oteli mi plaću, dočim njihove kreature služe i beru plaću, a budu po čitave godine na dopustu.* Belović-Bernadzikowska 2023, 401.

O značaju Jelice i njenoj svestranosti govori i podatak da je po dolasku francuske spisateljice Terese Cesari, u ime Vlade i na molbu Koste Hörmanna, bila njena pratilja i pomoćnica. Jelica je bila jedna od rijetkih koja je govorila francuski, pa je mogla komunicirati s pomenutom spisateljicom. Obezbijedila joj je *tri debele bilježnice o životu žena u Bosni, narodne price, pjesme, narodne vezove i ornamente* na osnovu kojih je Cesari željela napisati knjigu. Od bosanske vlade za boravak i reklamu je *dobila na hiljade kruna. Ja, njezina glavna saradnica nijesam dobila – ništa.*³⁵⁰ Zahvaljujući suradnji s *Mentorom*³⁵¹, Ljubojem Dlustušem, radila je mnogo na metodičkim i psihološkim djelima. Njeno prvo veća naučno djelo bilo je iz oblasti dječije psihologije što je Dlustušu pričinilo posebno zadovoljstvo *veselio se silno, jer je to zbilja bilo prvo hrvatsko djelo iz ove grane nauke.*³⁵²

Jelicin odnos s kolegicama bio je dobar, iako se za nju govorilo da je *najizobraženija učiteljica.*³⁵³ Za vrijeme njene druge godine rada u Banja Luci, dobila je pet novih kolegica, četiri od njih radovala su se radu, laskale joj i vidjele *idejal* učiteljice u Jelici. Ipak, jedna od njih Novotni, udata Dimović, tražila je dopuste i prije početka rada. Koristeći protekciju Vlade tražila je slobodu i odsustvo, ali Jelica kao direktorica to nije dozvoljavala. Jelicin, ne tako blizak, odnos prema Mariji Jambrišak došao je i ovdje do izražaja, budući da je Novotni oponašala svoju učiteljicu (Jambrišak). Jelica je svoju kolegicu Novotni smatrala *muškarom* koja nosi muški šešir i manžetne, a *debelim glasom* više po Banja Luci, a takvo ponašanje pokupila je od Jambrišakove.

Odnos sa Marijom Jambrišak, a potom i njenom učenicom Jagodom Truhelkom, nije bio posve blizak. Prilikom saznanja da je počelo izdavanje “Domaćeg ognjišta”, Truhelka je s njom stupila u kontakt i *moli da dođem u Zagreb i da im budem “glavna saradnica. Lako je bilo mene namoljeti! Sve sam zaboravila, sve zlo i nemilo a u “Domaćem ognjištu” bilo je u svakom broju moje ime.*³⁵⁴ U prvom broju *Domaćeg ognjišta* Jelica je objavila tri rada u sadržaju svrstana među poučne i različite članke. Dva rada se posebno izdvajaju i to *Život žena u Perziji* u kojem govori o svakodnevnom životu Perzijanki, njihovom odnosu prema porodici, porodičnim obavezama i muževima.³⁵⁵ Nadalje, *Sni ljudskoga roda* psihološka je studija u kojoj govori o grčkim antičkim

---

³⁵⁰ Isto, 301.

³⁵¹ Ljuboja Dlustuša je Belović-Bernadzikowska nazivala Mentorom, imali su blisku suradnju. Dlustuš je bio taj koji je primijetio njen spisateljski rad i pozvao je da dođe u Bosnu i Hercegovinu. Omerović, Lis 2023, 23.

³⁵² Isto, 305.

³⁵³ Belović-Bernadzikowska 2023, 302.

³⁵⁴ Isto, 420.

³⁵⁵ Belović-Bernadzikowska 1901, 70.

božanstvima.³⁵⁶ Osvrće se na ljudsku maštu, koja je prema njenom shvatanju, osnova umjetnosti. Članak govori o povezanosti ljudskog uma, snova i dojmova u svakodnevnom životu svojevrsna projekciju nalaze u snovima.

Do svog penzionisanja, koje je došlo nakon 30 godina rada, 1902. godine, napisala je i objavila mnogo radova iz oblasti pedagogije, metodike i psihologije. Vidjela je kako je *lijepo biti direktorica*, to je u očima društva bilo *mnogo više nego učiteljica*, ali je zbog lošeg očnog zdravlja, ali i stresa koji je doživljavala na poslu penzionisana.³⁵⁷ Nakon penzionisanja iz učiteljske službe počinje period potpune posvećenosti radu njenog etnografskog djelovanja gdje istražuje ženski vez, narodnu umjetnost i rukotvorine, a posjetila je i veliki broj evropskih biblioteka i muzeja.³⁵⁸

Proučavanje narodnog veza, a zatim i pisanje o njemu predstavlja interesantan dio u radu Jelice. Naime, kako Biljana Dojčinović navodi njena pisanja mogu se podijeliti u tri skupine: knjiženi, pedagoški i etnografski. Kroz sve tri kategorije na izvjestan način provlači se tema ženske aktivnosti. Njeno etnografsko djelovanje i istraživanje zanimljivo je u ovom pogledu. Naime, Dojčinović navodi da se prema Belović-Bernadzikowskoj vezilačko umijeće može iskoristiti kao sredstvo za poboljšanje materijalnog stanja žena, te da je važno pratiti dobre i efekisane primjere radi postizanja finansijskih koristi.³⁵⁹

Pri korištenju ovih *Memoara* nužno je imati na umu da je autorica mogla namjerno ili slučajno izostaviti neke događaje iz svog teksta, a isto tako sebi dati veću ulogu nego što je ona možda u stvarnosti bila. Ipak, ovi *Memoari* su od velikog značaja jer je moguće čuti glasove onih koji možda iza sebe nisu ostavili pisani tekst. Kompleksna stvarnost jednog pojedinca, u ovom slučaju Jelice, zabilježena je u njenom tekstu u kojem se oslikavaju njen život, djelo i emocije. Također, ne samo da je iz *Memoara* moguće uočiti kakvo je bilo političko stanje u društvu, moguće je tumačiti rodne uloge, pratiti aktivnosti književnog rada žena i njihove vidljivosti u javnosti. Osim ovoga, najveći značaj za ovu temu bilo je upravo praćenje obrazovnog puta, a zatim i društvenog položaja i aktivnosti jedne učiteljice.

---

³⁵⁶ Isto, 113-115.

³⁵⁷ Belović-Bernadzikowska 2023, 337-338.

³⁵⁸ Omerović, Lis 2023, 26-27.

³⁵⁹ Dojčinović 2011, <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-mi-samo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovic-bernadzikovske#gsc.tab=0> (20.1.2024.)

ZAKLJUČAK

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća Evropa je doživjela duboke promjene kroz značajne političke, ekonomske i društvene rezove. Nacionalizam je bio ključni faktor oblikovanja političkog pejzaža širom evropskog kontinenta, dok je industrijski napredak poticao društveni i ekonomski razvoj. U tom vremenu, pokreti za prava žena su se pojavili u Velikoj Britaniji i Francuskoj, gdje su se sufražetkinje hrabro borile za prava žena, posebno pravo glasa. Neki autori sugeriraju da je upravo dok su žene tražile pravdu i jednakost, počela da jača njihova potreba da budu aktivne u društvu kako ne bi bile „beskorisne“. Iako su žene bile uključene u rad zbog industrijske revolucije, njihov status je ostao inferiorniji u odnosu na muškarce, posebno u Velikoj Britaniji. Iako su učiteljice imale važnu ulogu u obrazovanju i društvu, često su se suočavale s diskriminacijom i inferiornim položajem u odnosu na muške kolege, zbog čega su naporno radile da tome stanu u kraj.

Nakon završenog višeg obrazovanja žene su mogle početi raditi u medicinskoj struci, kao njegovateljice ili medicinske sestre, zatim kao spisateljice, novinarke, naučnice ali i učiteljice. Posljednja profesija je zapravo dugo vremena bila jedna od rijetkih društveno prihvaćenih. Trend zapošljavanja žena u školama širio se iz Velike Britanije i Francuske, a u zemlje regiona iz Austro-Ugarske. Te tri evropske imperije utjecale su, svaka na svoj način, na širenje obrazovanja, uključujući i obrazovanje žena. Iako su se pristupi obrazovanju u ovim imperijama u određenim segmentima razlikovali, zapravo su u većoj mjeri bili podudarni. Tokom 19. stoljeća Francuska je osjetila progres u području obrazovanja i u određenim segmentima odmakla se od rusoističkog pogleda po pitanju položaja žene, prema kome je žena manje vrijedna od muškarca. Iako je u drugoj polovini 19. stoljeća otvaranje škola bilo sve učestalije, ono je i dalje bilo podijeljeno prema klasama i prema spolu, a tek su zakoni pred kraj stoljeća osigurali obavezno osnovno obrazovanje svima bez obzira na spol i status.

Osim ove podijeljenosti, treba naglasiti da je postojala jasna razlika u obrzovanju koje su mogle dobiti djevojčice, od onog namijenjenog dječacima. Dok su dječaci učili matematiku i prirodne nauke, djevojčice su podučavane kako biti dobre domaćice. U Velikoj Britaniji napori za proširivanjem osnovnog obrazovanja dobili su na značaju s objavljivanjem *Zakona o obaveznom obrazovanju* 1870. godine koji je postavio temelje javnog školstva. Ipak, ni ovaj zakon se nije

prvobitno odnosio na djevojčice. U Austro-Ugarskoj vladao je dualistički politički sistem koji je na svoj način djelovao na njene regije i stanje obrazovnog sistema. U svim ovim navedenim evropskim državama (Velika Britanija, Francuska i Austro-Ugarska Monarhija) jedna stvar ostala je ista – položaj učiteljice nije bio jednak položaju učitelja, učiteljice nisu imale jednake plate kao muške kolege i nisu mogle da imaju privatni (bračni) život bez da napuste svoju službu. Na primjerima položaja učiteljica u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početka 20. stoljeća upravo trendovi, postavljeni u vodećim evropskim velikim silama tog doba, pokazali su se kao strogo poštovana pravila. Na primjeru učiteljice Jelice Belović-Bernadzikowske i njenih Memoara bilo je moguće vidjeti kako se prema njoj odnosio ovdašnji narod, s koliko (ne)poštovanja joj se obraćao samo zato što je žena. Ne samo to, njeni Memoari su izvor koji potvrđuje stanje stvari u svakodnevnom životu jedne učiteljice, autorice, a na zanimljiv način daju pregršt detalja i o drugim aktuelnim ličnostima ovog perioda.

Može se postaviti i pitanje „da li su učiteljice krajem 19. i početkom 20. stoljeća bile žrtve kapitalizma“. Naime, njihov položaj, u određenom smislu, bio je uvjetovan napretkom i promovisanjem muškaraca na profesionalnom polju. U tom periodu muškarcima su sve češće otvarana vrata drugih zaposlenja, a sa širenjem ekonomskog tržišta žene su konačno dobile svoj prostor na polju javnog djelovanja. No, one kao radna snaga imale su i lošije radne uvjete. Njihova uloga na poslu povezivana je s ulogom majke kroz šta je vidljiva očita diskriminacija prema njima i njihovim sposobnostima. Također, za iste poslove koje su obavljali i muškarci (npr. učiteljski posao) nisu imale jednake plate. Učiteljice su u društvu djelovale i kroz svoj spisateljski angažman, a neke od njih su na promjene u društvu direktno djelovale kroz političke angažmane.

Zaključno, istraživanje položaja učiteljica u 19. stoljeću pruža dublji uvid u kompleksne društvene dinamike i promjene. Kroz analizu evropskog konteksta, uočavamo kako su trendovi iz Velike Britanije i Francuske prodirali u druge dijelove Evrope, utječući na položaj žena u obrazovanju i naravno društvu. Regionalni kontekst posebno u Hrvatskoj, Srbiji, te domaći kontekst Bosne i Hercegovine, pokazuje različite izazove s kojima su se učiteljice suočavale u patrijarhalnom društvu. Učiteljice su igrale važnu ulogu, osim što su bile nositeljice znanja, vodile su i borbe za razvoj pravednijeg i naprednijeg društva odgajanjem u učionicama i pisanjem van njih.

BIBLIOGRAFIJA:

Izvori i literatura:

1. Bellaigue, de C. 2007. *Educating women, schooling and identity in England and France 1800-1867*, Oxford: Oxford University Press.
2. Belović-Bernadzikowska, J. 2023. *Memoari* (ur. Enes Omerović i Tomasz Jacek Lis), Sarajevo: Institut za historiju.
3. Blasin B, Marković I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*, Zagreb: Meandar, B.a.b.e.
4. Bok, G, 2005. *Žena u istoriji Evrope*, Beograd: Clio.
5. Božinović, N, 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta i Žene u crnom.
6. Carter, P, A, 2002. *"Everybody's Paid But the Teacher": The Teaching Profession and the Women's Movement*, New York: Columbia University.
7. Copelman, D, 1996. *Londons Women teachers. Gender, class and feminism 1870-1930*, London-New York: Routledge.
8. Cortina, R, Sonsoles R, 2006. *Women and Teaching: Global Perspectives on the Feminization of a Profession*, New York: Palgrave Macmillan.
9. Cuvaj, A, 1913. *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. Svezak X. od 31. listopada 1888. do danas*, Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogošt. i nastavu.
10. Čalić, M-Ž, 2020. *Jugoistočna Evropa globalna historija*, Sarajevo: UMHS.
11. Čokorilo, P, Pamučina, J, Skenderova S, 1976. *Ljetopisi*, Sarajevo: Veselin Masleša.
12. Ćurić, H, 1983. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša.
13. Dukovski, D, 2005. *Povijest Srednje i Jugoistočne Evrope 19. i 20. stoljeće*, Zagreb: Alinea.
14. Farr, R. J, 2002. *World Eras. The Industrial Revolution in Europe*, London: Thomson Gale.
15. Freedman, B. E, 2006. *Feminism, Sexuality, and Politics: Essays*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
16. Giljferding, A, 1972. *Putovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji*, Sarajevo: Veselin Masleša.

17. Giomi, F, 2021. *Making Muslim Women European Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budimpešta - New York: CEU Press.
18. Ivon, K, 2023. *Jagoda Truhelka. Poetika na margini*, Zagreb: Ljevak.
19. Jahić, A, 2017. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908 – 1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba.
20. Kahrman, L, 2021. *Obrazovanje ženske djece u dugom 19. stoljeću*, Završni magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu.
21. Kasumović, I, 1999. *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar: Islamski kulturni centar.
22. Kraljačić, T, 1987. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo: Veselin Masleša.
23. Male, G, A., 1963. *Education in France*, Washington D.C: U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
24. Mandić, M, 1910. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Matica Hrvatska.
25. Martin, J, 1999. *Women and the Politics of Schooling in Victorian and Edwardian England*, London-New York: Leicester University Press.
26. Moraze, C, et al, 1976. *Historija čovječanstva: kulturni i naučni razvoj, Devetnaesto stoljeće*, sv. 5, knj. 1, treći dio, Zagreb: Naprijed.
27. Munjiza, E, 2009. *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet.
28. Nametak, A, 2004. *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo: Biblioteka Dani.
29. Okey, R, 2007. *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878–1914*, Oxford-New York: Oxford University Press.
30. Papić, M., 1972. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo: Veselin Masleša.
31. *Prva obća hrvatska učiteljska skupština u Zagrebu 23., 24. i 25. kolovoza 1871.*, Centralni odbor I. Obće hrv. Uč. Skupštine, Zagreb: Tisak Dragutina Albrechta, 1871.
32. Rogers, R, 2005. *From the Salon to the Schoolroom: Educating Bourgeois Girls in Nineteenth-Century France*, University Park: Pennsylvania State University Press.

33. Rosandić, J, 2013. *Razvoj školstva u Hrvatskoj od 60-ih godina 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća*, Magistarski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
34. Ruso, Ž, Ž, 1990. *Emil. Sofija ili žena*, Peta knjiga, Beograd-Valjevo: Estetika.
35. Sarajlić, N, 2010. *Teme*, Sarajevo: Dobra knjiga.
36. Spahić, A, et al. 2013, Spahić A, Ždralović A, Aganović A, Đokanović B, Bavčić E, Žuna E, Giomi F, Dračo I, Delić Z, Popov-Momčinović Z, *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni Centar i Fondacija CURE.
37. Stojaković, G, (ur.), 2001. *Znamenite žene Novog Sada, I*, Novi Sad: Futura publikacije.
38. Stojković, M, 1998. *Balkanski ugovorni odnosi, 1876-1996: 1946-1996*, JP Službeni list SRJ.
39. Tomić, S, 2014. *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*, Beograd: Fakultet za strane jezike, Alfa univerzitet.
40. Vervaet, S, 2013. *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Zagreb-Sarajevo: Synopsis.
41. Vonić, D, 2012. *Razvoj školstva od 19. stoljeća do početka 20. stoljeća*, Magistarski rad Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
42. Vučić, N, 2022. *Feminizam i muškarci, kratki vodič za početnike/ce*, Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung.
43. Walters, M, 2006. *Feminism: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press USA.
44. Wukovits, J, F, 2013. *The Victorian era*, Detroit : Lucent Books.

Članci i sastavni dijelovi knjiga:

1. Backman, P. S, Westberg, J. 2022. ““Arm the Schoolmistress!” Loneliness, Male Violence, and the Work and Living Conditions of Early Twentieth-Century Female Teachers in Sweden”, *History of Education Quarterly*, Cambridge University press, br. 62, 18–37.
2. Batinić, A., 2008. „Plemkinje duha“, *Nova Croatica*, II, Zagreb, 197-215.

3. Belović-Bernadzikowska, J., 1896. „Moja učiteljica“, *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Zemaljska štamparija, III, 652-661.
4. Belović-Bernadzikowska, J., 1901. „Sin ljudskoga roda“, *Na domaćem ognjištu, list za porodicu*, knjiga 1. sveksa I, Hrvatski pedagoški-književni zbor, Zagreb, 113-120.
5. Belović-Bernadzikowska, J., 1901. „Život žena u Perziji“, *Na domaćem ognjištu, list za porodicu*, knjiga 1. sveksa I, Hrvatski pedagoški-književni zbor, Zagreb, 70-
6. Belović-Bernadzikowska, J., 1903. „Iz škole u život“, *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Zemaljska štamparija, br. 3 i 4. Sarajevo, 178-183.
7. Bujher, G., 1894. „Odgojenje“, *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 9-12.
8. Burnette, J., 1997, „An Investigation of the Female-Male Wage Gap during the Industrial Revolution in Britain“, *The Economic History Review, New Series*, Vol. 50, No. 2, 257-281.
9. Byford, A., 2008, „Turning Pedagogy into a Science: Teachers and Psychologists in Late Imperial Russia (1897–1917)“, *Intelligentsia Science: The Russian Century, 1860-1960, Osiris*, Vol. 23, No. 1, 50-81.
10. Canić, N., 1928. „Učiteljica i izborna pravo“, *Ženski pokret: organ Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava*, br.4, 4.
11. Dlustuš, Lj., 1897, „Naše državne više djevojačke škole“, *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 579-592.
12. Dujmović, S., 2011. „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske „Sopstvene sobe““, *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, Zbornik radova*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 481-503.
13. Dulibić-Paljar, D., 2023. „Zakonski celibat za učiteljice: kulturni fenomen 19. stoljeća“, *Croatica et Slavica Iadertina*, 19, br. 1, 169-189.
14. Duranović, E., 2009. „Islamska vjeronauka u osnovnim i srednjim školama na području kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Bugojnu između dva rata“, *Novi Mualim*, god X, br. 40., 119-124.
15. Erceg, S., Tataj, D., 2019. „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“. *Essehist*, 10 (10), 81-89.

16. Erent-Sunko, Z., 2010. „Obiteljskopравни položaj žena u Francuskoj od 1789. do 1816. s analizom *Code Civila* iz 1804. godine. Pitanje temelja izgradnje suvremene obiteljskopravne regulative“, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Izvorni znanstveni članak, 573-594.
17. Giomi, F., 2015. “Daughters of Two Empires Muslim Women and Public Writing in Habsburg Bosnia and Herzegovina (1878–1918)“, *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern European Women’s and Gender History*, Vol. 9, 1-18.
18. Giomi, F., 2015. “Forging Habsburg Muslim girls: gender, education and empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)“, *History of Education: Journal of the History of Education Society*, Routledge, London, Vol. 44, No. 3, 274–292.
19. Govekar-Okoliš, M., 2019. “Women’s Teacher Education in Slovenian and Croatian Lands of Austria-Hungary – A Comparative Analysis”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 51 No. 2, Zagreb, 591-616.
20. Haeussler Bohan, C. i Null W., 2007. “Gender and the Evolution of Normal School Education: A Historical Analysis of Teacher Education Institutions”, *Educational Policy Studies Faculty Publications*, Vol. 21, No. 3–4, 2007, 3-26.
21. Ivon K., i Blažinović J., 2016. „Kako bih mogla da budem dobra ili o ženskom pismu Jagode Truhelke“, *Magistra Iadertina*, Vol. 11. No. 1. Zadar, 51-72.
22. Jambrišak, M., 1900. „Ženski život, od dječije sobe do vlastitog ognjišta“, *Na domaćem ognjištu, list za porodicu*, knjiga 1. sveska III, Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, Zagreb, 58-59.
23. Jambrišak, M., 1900. „Ženski život, od dječije sobe do vlastitog ognjišta“, *Na domaćem ognjištu, list za porodicu*, knjiga 1. sveska III, Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, Zagreb, 82-85
24. Jambrišak, M., 1901. „Ženski život, od dječije sobe do vlastitog ognjišta“, *Na domaćem ognjištu, list za porodicu*, knjiga 1. sveska I, Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, Zagreb, 5-6.
25. Jambrišak, M., 1901. „Ženski život, od dječije sobe do vlastitog ognjišta“, *Na domaćem ognjištu, list za porodicu*, knjiga 1. sveska V, Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, Zagreb, 109-111

26. Janicijević K., et al. 2021. Janicijević K, Sazdanović M, Janicijević Petrović A. M, Kovačević Z. „In the memory of the Katarina Milivuk and serbian charity“, *Sanamed*, vol.16, br. 2, 167-171.
27. Kasumović, A., Radušić, E., 2017. „Zaljubljeni u plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878.-1918.“ *Između dvije imperije: Bosna i Hercegovina na fotografijama Františka Topića 1885.-1919.*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 187-206.
28. Katić, M., 2012. „Ogled o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave“, *Magistra Iadertina*, 7 (1), 143-154.
29. Kujović M., 2009. „Hasnija Berberović – Zaboravljena učiteljica. Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini“ , *Novi Muallim*, vol. 10(40), 114–118.
30. Kujović M., 2010. „Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894– 1925). Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini“, *Novi Muallim*, 2010, vol. 41(11), 72–79.
31. Kyle, N. J, 1992, „"Can You Do as You're Told?" The Nineteenth-Century Preparation of a Female Teacher in England and Australia“, *Comparative Education Review*, Vol. 36, No. 4, 467-486
32. Lis T.J., 2021. „Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878– 1918)“, *Historijski pogledi*, br. 5, 70–86.
33. McDermid, J., 1997. “Intellectual instruction is best left to a man”: the feminisation of the scottish teaching profession in the second half of the nineteenth century”, *Women’s history review*, Vol. 6, No. 1., Routledge, 95-114.
34. Milanović J., 2017. „Obrazovanje i emancipacija žena u Kneževini i Kraljevini Srbiji“, *Od konfliktu do wespółistnienia i wespół pracy*, tom 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, 196-213.
35. Moch, P., 1988. „Government Policy and Women's Experience: The Case of Teachers in France“, *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 2, College Park, 301-324.
36. Obrenić, D., 2016. „Pravo glasa žena“, U: *Neko je rekao feminizam, Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* Adriana Zaharijević (prir), 24-49. Novi Sad: Heinrich Böll Stiftung.
37. Papić, M., 1966. „Staka Skenderova“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, God II, 115-136.

38. Poljak, A., 2019 „A disclosure of Austria-Hungary's imperial „cultural mission“ in Bosnia – Jelica Belović-Bernadzikowska's views on gender, religion and nation“, *RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knjiga 6, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 153-173.
39. Puljizević, K., 2021. „Svojim trudom svagdašnji kruh dobiti: ženska zanimanja u Dubrovniku u 19. i početkom 20. stoljeća“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 59, 279-306.
40. Pycior, H. M., 1993. „Reaping the Benefits of Collaboration While Avoiding Its Pitfalls: Marie Curie's Rise to Scientific Prominence“, *Social Studies of Science*, Vol. 23, No. 2., 301-323.
41. Radušić, E., 2018, „Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam“, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 239-256.
42. Saifullova, R. R. 2016. „National Gender Policy in Public Education in The Russian Empire in The Latter half of the 19th – Early 20th Centuries“, *International journal of enviromental and science education*, Vol. 11, No. 9, 3081-3088. 2016.
43. Spasović, I. 2015. „Manje poznata Isidora Sekulić – Isidora kao učenica, nastavnica, javni radnik“, *Istraživanja u pedagogiji*, vol. 5, br. 2, 70-87.
44. Stančić, N., 2014. „Hrvatska politika i nastanak Jugoslavije: od Berlinskog kongresa 1878. do kraja Prvoga svjetskog rata 1918“, *Adrias : zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, No. 20. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 93-103.
45. Strober, M. H, i Lanford, A. 1986. „The Feminization of Public School Teaching: Cross-Sectional Analysis, 1850-1880“, *Signs*, The University of Chicago Press, Vol.11, No. 2, Chicago, 212-235
46. Strober, M. H. i Tyack, D., 1980. “Why Do Women Teach and Men Manage? A Report on Research on Schools”, *Signs*, The University of Chicago Press, Vol. 5, No. 3, Chicago, 494-503.
47. Šego, J., 2011. „O ženama u „Viencu“ i o liku učiteljice u trima književnim tekstovima 19. stoljeća“. *Kroatologija*, 2 (2), 141-159

48. Škrobar, M., 2021. „Učiteljice u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Pro tempore*, No.16, 325-334.
49. Šušnjara, S., 2011. „Školovanje ženske djece u BiH u vrijeme osmanske okupacije 1463-1878“, *Školski vjesnik*, br. 60, Split, 527 – 542.
50. Šušnjara, S., 2013. „Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro – Ugarske“, *Anali za povijest odgoja*, br. 12, Zagreb, 55 – 74.
51. Šušnjara, S., 2014. „Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.-1918)“, *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, Vol. 154 No. 4, Zagreb, 453-466.
52. Šušnjara, S., 2016. „Iskoraci u školstvu u vrijeme Austrougarske monarhije“, *Zbornik radova odsjeka za pedagogiju*, Godina 1. br.1, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 31-41.
53. Šušnjara, S., 2020. „Obrazovanje učitelja u vrijeme Austro-Ugarske i današnji vid obrazovanja za učiteljsko zvanje“, *Posebna izdanja ANUBiH CLXXXVII*, OHN 47/2, Sarajevo, 327-337.
54. Taran, V. K et al. 2022. Taran V. K, Allalyev R, Vidishcheva E.V, Tyurin I. V. „The Development of Women's Higher Education in Prerevolutionary Russia“, *European Journal of Contemporary Education*, No. 11, Vol. 4, 1320-1326.
55. Tilly, A., 1994. „Women, Women's History, and the Industrial Revolution“, *Social Research*, vol. 61, No. 1, The Johns Hopkins University Press, 115-137.
56. Tomić, S., 2008. „Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies, Journal of the North American Society for serbian studies*, Vol.22, No. 2, 167-189.
57. Višković, O., 2021. „Giuseppina Martinuzzi – učiteljica iz Staroga grada“, *Anali za povijest odgoja*, Vol. 19, br. 43, 205-214.
58. Weiler, K., 1989. “Women’s history and the history of women teachers”, *The Journal of Education*, Vol. 171, No. 3, 9-30.
59. Welter, B., 1966. „The cult of true Womanhood: 1820-1860“, *American Quarterly*, Vol. 18, No.2, Part 1, The Johns Hopkins University Press, 151-174.

60. Zhilkibaeva, R., 2021. „Everyday life of the people's teachers of the Russian Empire in the second half of 19th - early 20th centuries“, *Revista on line de Política e Gestão Educacional*, vol. 25, No. 2, 806-814.
61. Župan, D., 2009. „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, *Scrinia slavonica*, vol. 9, br. 1, Slavonski Brod, 232-256.

Internet:

1. Belović-Bernadzikowska, J. *Hrvatski biografski leksikon - 1983 - 2023 (mrežno izdanje)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2023. Pristupljeno 22.10.2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/1671>
2. Dlustuš, Lj. *Hrvatski biografski leksikon - 1983 - 2023 (mrežno izdanje)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2023. Pristupljeno 28.11.2023. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/4905>
3. Domaće ognjište. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2023. Pristupljeno 12.10.2023. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15818>
4. Dojčinović, B. 2011, „Živimo li mi samo u sadašnjosti?“ O pokušaju stvaranja ženske kulturne zajednice u radu Jelice Belović Bernadžikovske“, *Knjiženstvo* br. 1 <http://www.knjiženstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-mi-samo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovic-bernadzikovske#gsc.tab=0> (20.1.2024.)
5. Lorković, B. *Hrvatski biografski leksikon (1983-2023), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024, pristupljeno 10.1.2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11900>
6. Mary, D., *An Historical Introduction to the Campaign for Equal Pay*, pristupljeno 21.10.2023. <http://www.unionhistory.info/equalpay/roaddisplay.php?irn=820>
7. Parker, S. 2020. Gender roles in the Victorian era, pristupljeno 9.1.2024 <https://backinthedayof.co.uk/gender-roles-in-the-victorian-era>
8. Thivend, M., 2020. „Gender and vocational education in Europe (19th-20th centuries)“, *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe (online)*, ISSN 2677-6588, pristupljeno 26.10.2023. <https://ehne.fr/en/node/12342>

9. Trnski, I., *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024., pristupljeno 13.1.2024.
[.https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62389](https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62389)
10. Tuckwell, G. (1861–1951), pristupljeno 9.1.2024.
<https://www.encyclopedia.com/women/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/tuckwell-gertrude-1861-1951>